

10.33537/sobild.2022.14.1.2

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 31.08.2022
Kabul edildiği tarih: 01.01.2023
Yayınlanma tarihi: 31-01-2023

Article Info

Date submitted: 31.08.2022
Date accepted: 01.01.2023
Date published: 31-01-2023

BİRİNCİ DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞININ TÜRK BASININDAKİ YANSIMALARI

REFLECTIONS OF THE FIRST NAGORNO-KARABAKH
WAR IN THE TURKISH PRESS

Ayten GÖRGÜLÜ

Hacettepe Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü
Doktora Öğrencisi

Hatice Sinem HÜROĞLU

Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Doktora Öğrencisi

Anahtar sözcükler

Dağlık Karabağ, Hocalı Katliamı,
Ermeni Meselesi, Kafkasya,
Basın

Keywords

The Nagorno-Karabakh, The
Hocalı Massacre, Armenian Issue,
Caucasia, Pressure

Öz

Kafkaslarla olan tarihsel, kültürel ve sosyolojik bağları, özellikle de Azerbaycan Türkleri arasındaki soydaşlık ilişkisi nedeniyle Dağlık Karabağ sorunu, Türk dış politikasındaki önemini her zaman korumuştur. Tarihsel temelleri çok daha evveline dayanmakla birlikte, Azerbaycan Türkleri ile Ermenistan arasında açık çatışmaya dönüştüğü 90'lı yıllarda sorun, Türk kamuoyunu bir hayli meşgul etmiştir.

Bu çalışmada Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununu üç ana başlık halinde ele almayı uygun bulduk. İlk olarak konunun daha anlaşılır olması bakımından, sorunun tarihsel süreçteki yerine değinerek genel olarak Ermeni sorunu, sorunun ortaya çıkışını tetikleyen tarihsel etkenleri irdelemeye çalıştık. İkinci olarak, Sovyet yönetimi tarafından 1930'lardan 1980'lerin sonuna kadar uygulanan ve Dağlık Karabağ meselesinin Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında bir sorun haline gelmesine neden olan sistemli ve planlı tehcir politikasını ele aldık. Üçüncü ve son başlıkta, Dağlık Karabağ bölgesindeki çatışmaların, Azeri Türklerine yönelik katliamların artışı, 1992 yılında Türk basınının soruna yaklaşımını inceledik. Dönemin Türk basınının olaylar karşısındaki tutumu, farklı siyasi görüşlerden gazeteler- Cumhuriyet Hürriyet, Tercüman, Yeni Tanin, Ortadoğu, Milliyet, Milli Gazete- taranarak; Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ bölgesi, Rusya destekli Ermeni silahlı güçleri tarafından işgalini, dönemin iktidarının söyleminin bu basın organlarına nasıl yansıtıldığı değerlendirilmiştir.

Abstract

The Nagorno-Karabakh conflict has always maintained its importance in Turkish foreign policy due to the historical, cultural and sociological ties with the Caucasus, especially the kinship relationship between the Azerbaijani Turks. Although its historical foundations date back much earlier, the problem has preoccupied the Turkish public a lot in the 90s, when it decayed into an open conflict between the Azerbaijani Turks and Armenia.

In this study, we decipher the Nagorno-Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia in three main headings. First, in order to make the issue more understandable, we have tried to examine the Armenian problem in general and the historical factors that triggered the emergence of the problem, since the problem is related to the Armenian problem in a broader context by touching on its place in the historical process. Secondly, we discussed the systematic and planned decommissioning policy implemented by the Soviet administration from the 1930s to the end of the 1980s, which led to the fact that Nagorno-Karabakh became a problem between Armenians and Azerbaijani Turks. We tried to underline that Russia's deportation policy, which began during the tsarist period and continued during the Soviet period, was the main tool of the Caucasian policy of transferring Azerbaijani lands to Armenians. In the third and final title, we examined the approach of the Turkish press to the problem in 1992, when the conflicts in the Nagorno-Karabakh region, massacres of Armenians and Russians targeting Azerbaijani Turks increased. The attitude of the Turkish press towards the events of the period, the occupation of the Nagorno-Karabakh region belonging to Azerbaijan by the Armenian armed forces supported by Russia, and how the rhetoric of the power of the period was reflected in the press were evaluated.

Giriş

Türkiye'nin yakın çevresinde, din ve mezhep, dil ve kültür ayrımlarının yoğun olarak yaşandığı üç bölge vardır. Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkasya. Bu özellikleri, her üçünün de sürekli bir gerginlik ve karmaşa ortamında yaşamasına yol açmaktadır. Zaman zaman bir bölgedeki sorunlar çözüme kavuşmuş gibi görünürken, diğerlerinden çatışma sesleri gelmektedir¹.

Kafkas dağlarının güneyinde yer alan ve Arapların "Maverayı Kafkas", Avrupalıların "Trans-Kafkasya", Rusların "Zakafkaziya" olarak adlandırdıkları bölge, Türkiye, Rusya, İran ve Orta Asya arasında ekonomik, sosyal ve kültürel bir köprü niteliği taşımaktadır. Kafkasya'da, her biri farklı bir dil veya lehçe konuşan ya da farklı din ve mezheplere mensup olan elli kadar etnik grubun bulunduğu belirtilmektedir. Ancak sayısal ağırlıkları bakımından Azerbaycan Türkü, Gürcü, Ermeni ve Çeçen topluluklarının ön plana çıktıkları görülmektedir². Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde ve sonrasında, Kafkasya'daki en önemli çatışma alanını Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ bölgesi oluşturmuştur.

Yıllardır süren Türk - Ermeni çatışmasının ve Dağlık Karabağ'ın bu çatışmada oynadığı merkezi rolün nedenini anlayabilmek için bölgenin coğrafi özelliklerine kısaca bakmak yararlı olacaktır. Dağlık Karabağ'ın, doğal sınırlarını Kura ve Aras nehirleri ile Gökçe Gölü teşkil etmektedir³. Kuzeyden güneye 120, doğudan batıya 35 ile 60 km arasından değişen ölçümleri ile Dağlık Karabağ Azerbaycan topraklarının % 5'ini oluşturmaktadır⁴.

Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında bir soruna dönüşmesinin kökeninde XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan egemenlik mücadelesi yatmaktadır. Bu yüzyılda Osmanlı'nın büyük güç kaybetmesi ve bununla bağlantılı olarak önemli toprak kayıplarına uğraması, büyük devletlerin, Kafkaslar söz konusu olduğunda özellikle Rusya'nın bölgesel ihtiraslarını kamçulamıştır. Rusya, siyasi hedeflerine ulaşabilmek için Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ermenileri harekete geçirmiştir⁵.

1920'lerin başında Kafkasya'da Sovyet yönetimlerinin kurulması, bölgenin doğrudan Moskova'ya bağlanması ve diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Azerbaycan ve Ermenistan'ın da dış dünya ile bağlantılarının kesilmesi sonucunu doğurmuştur. Kafkasların Ruslaştı-

rılması için Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyet döneminde de planlı göç hareketleri gerçekleştirilmiştir. Bugün 140 bin civarında olan Dağlık Karabağ nüfusunun dörtte üçü Ermeni'dir. Dağlık Karabağ sorununda Ermeni iddialarının en önemli dayanak noktalarından biri budur. Fakat bölgenin mevcut nüfus yapısı, Rus - Sovyet tehcir politikasının bir sonucudur⁶. Birçok ulusun bir arada yaşadığı bölgeyi daha kolay yönetebilmek adına Ruslar, tehcir politikasının yanı sıra, cumhuriyetlerin sınırlarını istedikleri gibi değiştirerek ve azınlıkları birbirlerine karşı kışkırtarak potansiyel bir çatışma ortamı yaratmışlardır. II. Dünya savaşıdan sonra Batı ile güç yarışına giren Sovyetler Birliği, içeride denetimi sıkı tutabilmenin yolunu, bölgesel ve etnik ayrıştırma - düşmanlaştırma politikalarını daha etkin biçimde uygulamakta bulmuştur⁷.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununu üç ana başlık halinde ele almayı uygun bulduk. Sorunun özünün, daha geniş kapsamda Ermeni sorunuyla bağlantılı olması nedeniyle ilk olarak bu nokta üzerinde durduk ve genel olarak Ermeni sorununu, sorunun ortaya çıkışını tetikleyen tarihsel etkenleri irdelemeye çalıştık. İkinci olarak, Sovyet yönetimi tarafından 1930'lardan 1980'lerin sonuna kadar uygulanan ve Dağlık Karabağ'ın Ermeni ve Türk toplulukları arasında bir sorun haline gelmesine neden olan sistemli ve planlı tehcir politikasını ele aldık. Tehcirin, Rusya'nın Çarlık döneminde başlayıp Sovyet döneminde devam eden, Azerbaycan topraklarının Ermenilere devredilmesi şeklindeki Kafkas politikasının temel aracı olduğunu göstermeye çalıştık. Üçüncü ve son başlıkta, Dağlık Karabağ bölgesindeki çatışmaların ve Ermenilerle Rusların Azerbaycan Türkleri hedef alan katliamlarının arttığı 1992 yılında Türk basınının soruna yaklaşımını inceledik. Sorunun nasıl bölgesel olmaktan çıkıp, uluslararası nitelik kazandığını, yine basın üzerinden değerlendirdik.

1. Ermeni İşgal Girişimlerinin Tarihsel Arka Planı

Ermeniler, 1715'den günümüze kadar Rusya'nın Kafkasya siyasetinin baş aktörü olmuşlardır. İlk kez Çarı I. Petro döneminde (1672-1725) Rusya, Osmanlılara ve İran'a karşı, din faktörünü kullanarak Ermenileri tahrik etmeye başlamıştır. I. Petro, 1722'de düzenlediği Hazar seferiyle Kafkasya'nın güney-batısında merkezi Bakü olan bir Ermenistan Krallığı kurmak istemiş ve bu amaçla, bölgede dağınık halde yaşayan ve çoğunlukla ticaretle uğraşan Ermenileri, Mazenderan'dan Dağıstan'a kadar uzanan Azerbaycan topraklarına yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak bu proje başarılı olmamıştır. Rusya, hedefine ancak 100 yıl sonra, Osmanlıları ve Kaçarları yenilgiye uğratarak ulaşabilmiştir. 1828'de İran ile yaptığı Türkmençay ve 1829'da Osmanlı Devleti

¹ Beşir Mustafayev, "Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Ankara, 2013, S. 49, s. 282.

² Mahir Garibov, XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, *Dağlık Karabağ Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 7.

³ Zühre Nur Pehlivan, "Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu", *Asia Minor Studies*, C. 4, S. 8, Temmuz 2016, s. 95.

⁴ Aygün Attar (Haşimzade), *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012, s. 8.

⁵ Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.15.

⁶ Emine Vildan Özyılmaz, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ," *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 2, 2013, s. 191-208.

⁷ Garibov, a.g.e., s. 2-3.

ile yaptığı Edirne antlaşmalarıyla Rusya, Kafkasya'nın denetimini hemen bütünüyle ele geçirmiştir. Bu antlaşmaların gereği olarak Osmanlı ve İran topraklarından göç ettirilen Ermeni nüfus sayesinde Kafkasya'da merkezi Erivan olan bir Ermeni tampon bölgesi yaratmıştır. Böylece Ermeniler ilk kez Kafkasya'da bölgesel bir çoğunluk oluşturabilmişlerdir.⁸

1826-1829 Rus-İran savaşından sonra 1828-1830 yılları arasındaki iki yılda Güney Kafkasya'ya 40.000'den fazla İran ve 84.000 Türkiye Ermenisi göçürülmüş ve Ermeni nüfusunun az olduğu Karabağ, Gence, Nahcivan ve Erivan vilayetleri ile Tiflis vilayetinin Borçalı bölgelerine yerleştirilmişlerdir. XIX. yüzyıl ortalarında Çarlık Rusya'sı tarafından resmi olarak bölgeye yerleştirilen 124.000 Ermeni'nin dışında gayri resmi olarak bölgeye yerleştirilen Ermenilerin sayısı 200.000'i geçmiştir. XX. yüzyıl başlarında Kafkasya'da 1,3 milyon olan Ermenilerin bir milyondan fazlası bu bölgenin yerli halkı olmayıp, Çarlık Rusya'sı tarafından yerleştirilenlerdir.⁹

Göçlerden önceki nüfus ile göçlerden sonraki nüfus arasında önemli farklar bulunmaktadır. Rusların yaptığı 1832 tarihli nüfus sayımları, Karabağ bölgesinde Türk nüfusunun çoğunluğu Ermeni nüfusunun ise azınlığı temsil ettiğini göstermiştir. Daha sonra Ermeni göçleri ile bu durum değişmiş, Ermeni nüfusu, Türk nüfusuna yaklaşmıştır. Türkmençay Antlaşması'ndan sonra bölgede Türklerin oranı % 64,8'den % 58'e düşerken Ermenilerin oranı % 34,8'den % 42'ye çıkmıştır¹⁰. Nitekim 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda yapılan Edirne Antlaşması'nın 13. maddesi gereğince, Erivan Vilayetine Anadolu'dan 21.666 Ermeni, 324 Yezidi Kürt göç ettirilmiştir. Görüldüğü gibi, nüfus transferi yoluyla Azerbaycan ile Türkiye arasında planlı şekilde bir Ermeni tampon bölgesi yaratılmıştır¹¹.

Öte yandan, Türk nüfusuna yönelik olarak Çarlık döneminde uygulanan baskı ve yıldırma politikası Sovyet döneminde de sürmüştür. Böylece bir yandan Ermeni nüfusu arttırılırken, bir yandan da Türk nüfusunun azaltılmasına çalışılmıştır. Ayrıca Rusya'nın diğer bölgelerinden çeşitli Slav toplulukları da kolonizasyon amaçlı olarak bölgeye gönderilmiştir. Kafkasya'nın hammadde, özellikle petrol rezervleri açısından çok zengin olduğunun bilinmesi ve stratejik önemi, Rusya'nın bölgedeki

aktif politikasının temel dayanaklarını oluşturmaktadır¹².

Rusya'nın XVIII. yüzyılın başından itibaren güneye inme, Karadeniz'in kuzeyini ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti aleyhine Balkanlar ve Doğu Anadolu'da toprak kazanmaya yönelik faaliyetleri olduğunu biliyoruz. Bu süreçte 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nı önemli bir dönüm noktası olarak kabul edebiliriz. Nitekim 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları hep bu amaçla yapılmıştır¹³. Özetle Rusya'nın dış politikadaki hedeflerini şu şekilde sıralayabiliriz.

1. XVIII. yüzyılın sonundan Kırım Savaşı'na kadarki hedefi, Karadeniz sahillerinde denetim kurmak ve Balkanlar'da Ortodoks nüfusu tahrik ederek güçlenmekti. Asıl hedefi ise her zaman Boğazların ele geçirilmesi olmuştur.
2. Kırım savaşından sonra öncelikli amacı, Paris Antlaşması'nın Rusya'yı sınırlayan hükümlerinden kurtulmaktı. Alman ulusal birliğinin kurulmasıyla İngiltere ve Fransa'nın Rusya'dan destek beklentilerinin artması ona bu olanağı sağladı.
3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Balkanlar ve Kafkaslarda çok önemli kazanımlar elde eden Rusya, 1897'de Avusturya ile anlaşarak, ilgisini ve dikkatini Uzakdoğu'ya çevirdi.
4. 1905 yılında Japonya karşısında ağır bir yenilgi alınca yeniden batıya döndü. Balkanlarda güçlenmeye ve boğazlar politikasını yeniden aktifleştirmeye çalıştı.
5. Birinci Dünya Savaşı sırasında boğazların kendisine verilmesi konusunda İngiltere ve Fransa ile anlaştı. Fakat İtilaf Devletlerinin Çanakkale'de uğradıkları yenilgi ve bunun sonucunda ülkede gerçekleşen Bolşevik ihtilali, Rusya'yı bir süre için emperyalist ihtiraslarını frenlemeye zorladı.

Bazı araştırmacılar tarafından Çarlık döneminin sona ermesiyle birlikte Rusya'nın emperyalist ihtiraslarının son bulduğu iddia edilse de, sonrasında yaşanan gelişmeler ve Rusya'nın bölgeye yönelik tutumu bu tezi çürütmektedir¹⁴.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Rusya'nın Van ve Erzurum'daki konsoloslukları aracılığı ile bu bölgelerdeki Ermenileri örgütlediği, özellikle de Rusya'dan Osmanlı ülkesine geçen Ermenilerin bu konuda aktif rol oynadıkları görülmektedir. Ermeniler arasında milliyetçilik duygusunun güçlenmesinde özel-

⁸ Beşir Mustafayev, "Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan Bir Arşiv İncelemesi)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, C. 2, S. 1, 2013, s. 144.

1826-1828 Rus-İran savaşı sonucunda imzalanan Türkmençay Antlaşması gereği Azerbaycan, kuzey ve güney kısmına ayrılmış, kuzey bölgesi Çarlık Rusya'sının, güney kısmı ise İran'ın yönetimine girmiştir. İki yüzyıla yakın bir sürede Çarlık ve Sovyet katliamlarına, Ruslaştırma politikalarına ve İran'ın Farslaştırma gayretlerine rağmen Azerbaycan Türkleri kendi kültür, din, dil, örf ve geleneklerini korumuşlardır. Garibov, a.g.e., s. 9.

⁹ Garibov, a.g.e., s. 9-10.

¹⁰ Pehlivan, a.g.m., s. 99.

¹¹ Attar, a.g.e., s. 43.

¹² Mustafayev, "Büyük Devletlerin...", a.g.m., s. 147.

¹³ Ercüment Kuran, Osmanlı-Rus ilişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914), s. 227.

¹⁴ Toriğ Mustafazade, *Avrupa Diplomasisinin "Ermeni Sorunu" mu, Türkiye'nin Bölüşürülmesi Planı mı?* Çev. Bahar Güneş, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 67-68.

likle Ermeni din adamlarının ve Ermeni Kilisesi'nin önemli bir yeri vardır¹⁵.

Kendilerini Osmanlı idaresinde yaşayan Hristiyan halkların hamisi ilan eden Ruslar, 1830'da kurdukları küçük Ermenistan bölgesini, 1878 Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra güneye doğru genişletmişlerdir. Amaçları, Ermenileri ve Hıristiyanlığı kullanarak Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya ve oradan da Akdeniz'e incek bir koridor oluşturmak¹⁶.

Ermeni sorununun ortaya çıkışında ve buna bağlı olarak Doğu Anadolu ve Kafkasya'da bölgeyi kaosa sürükleyen olayların yaşanmasında Rus siyasetinin ve tahriklerinin yanı sıra, dünyada yaşanan gelişmelerin de önemli etkisi olmuştur. XVIII. yüzyılın sonunda başlayan Sanayi Devrimi ile birlikte gerçekleşen üretim artışı, Avrupa'yı yeni pazarlar ve koloni alanları aramaya yöneltmiştir. Sanayi devriminin 1870'lerde ulaştığı ve "Emperyalizm Çağı" olarak adlandırılan aşamasında siyasal ve ekonomik rekabet ve buna bağlı paylaşım savaşını şiddetlenmiş, Batılı güçler nüfuz alanlarını genişletebilmek için yoğun bir çaba içine girmişlerdir. İlk dönemlerde bu rekabet daha çok Avrupa dışında, Afrika, Asya, Okyanusya gibi uzak topraklarda yaşanırken, buraların paylaşılması tamamlanınca, Avrupa'nın yakın çevresi -Osmanlı toprakları- hedef alınmaya başlanmıştır¹⁷.

Doğu Akdeniz ve Hindistan'daki çıkarlarının Rusya tarafından tehdit edilmesi karşısında İngiltere, bu ülkenin Balkanlarda yayılmasını istemeyen Almanya ile Avusturya'yı da yanına alarak Berlin'de bir kongrenin toplanmasına öncülük etmiştir. İngilizlerin arzusu, Rusların bu bölgede nüfuzunu azaltmak idi. Kongre öncesinde hem Rus hem de İngiliz makamlarına ulaşan Ermeni din adamları, Ermeni nüfusunun yaşadığı Doğu ve Orta Anadolu'da ıslahat yapılmasına ve Ermenilerin Kürt ve Çerkes saldırılarına karşı korumasına ilişkin hükümlerin antlaşma metnine eklenmesini sağlamışlardır. Berlin antlaşmasınının 61. maddesine göre Osmanlı Devleti,

*"Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri geciktirmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkeslere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir"*¹⁸.

Böylece Osmanlı Devleti, Ermenilerin bulunduğu bölgelerde onların güvenliğini sağlayacak önlemleri alma yükümlülüğü altına giriyor ve yükümlülüğünü yerine ge-

tirdiğinin büyük güçler tarafından denetlenmesini kabul ediyordu.

İngiltere, kullanılmaya çok uygun bir araç olan Ermenileri tümüyle Ruslara kaptırmamak için kendisi de Anadolu'daki konsoloslukları aracılığıyla Ermenilerin milliyetçi faaliyetlerini destekliyordu. Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Harput ve Trabzon vilayetlerinde görevli İngiliz konsoloslukları Ermeni tercüman ve kâtiplerini çalıştırıyorlardı. Bu sayede yerel Ermeni topluluklarıyla daha yakın bir ilişki kurmayı ve onlarla olan diyaloglarını artırmayı amaçlıyorlardı. İngilizler, 1878 sonrasında Anadolu'ya gönderdikleri konsolosların asker kökenli olmasına özen göstermişlerdir. Bundan amaç, Anadolu'nun geneline ait askeri bilgilerin toplanmasıydı. Ayrıca bu yolla, hem Babıali'ye hem de Ermenilere bir mesaj verilmek istenmekteydi. Babıali'ye, reformlar uygulanmazsa askeri yöntemlere başvurulacağı, Ermenilere ise en güçlü biçimde arkalarında oldukları anlatılmak istenmekteydi¹⁹.

Dolayısıyla gerek Anadolu'da, gerekse Kafkasya'da etnik sorunların ortaya çıkışında dış etkenlerin rolü belirleyici olmuştur. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında büyük devletlerin desteğini arkalarına alan Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti'nin parçalanması sürecinde kendileri adına mümkün olan en yüksek kazancı elde etmek amacıyla Anadolu ve Kafkasya'da eylemlere başlamışlardır²⁰. 1870'lerden 1915'e kadar planlı bir şekilde sürdürdükleri bu eylemlerle, aslında büyük güçlerin emperyal hedeflerine alet olduklarını ve bunun sonucunda en ağır bedeli kendilerinin ödemek durumunda kalacaklarını fark edememişlerdir²¹.

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Ermeni milliyetçileri, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması olanağını Rusların zafer kazanmasında görüyorlardı. Bu nedenle binlerce Ermeni, genelde Hınçak ve Taşnak örgütleri aracılığıyla Rus ordusuna katılmıştı. Osmanlı ordusunda görevli Ermeniler de firar etmekte, askeri ve sivil hedeflere yönelik gerilla faaliyetleri gerçekleştiriyorlardı²².

Savaşın genişlemesi ile zor durumda kalan Osmanlı Devleti, Ermeni isyanları karşısında önlem alma yoluna gitti ve cepheelerde güvenliği sağlamak amacıyla Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle ve cepheye yakın şehirlerdeki Ermenilerin Suriye ve Mezopotamya bölgelerine tehcir ettirilmesine karar verdi. Bu karar ve sonucunda yaşanan olaylar, Türkiye'yi yıllarca süren sözde soykırım iddiaları ile uğraşmak zorunda bıraktı. Ermenilerin Türkiye topraklarında bir Ermeni Devleti kurma hayalleri

¹⁹ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 393.

²⁰ Garibov, a.g.e. , s. 13.

²¹ Justin Mc. Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev; Bilge Umar, İstanbul 1982, s. 127.

²² Selami Kılıç, *Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 191.

¹⁵ Garibov, a.g.e., s. 11.

¹⁶ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 33.

¹⁷ Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 26.

¹⁸ Saray, a.g.e.,s.33-34.

ise gerçekleşmedi. Bu nedenle Ermeniler, Rusya'daki Şubat ve Ekim devrimleri sonucunda Kafkasya'da ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak faaliyetlerinin ağırlığını bu bölgede yoğunlaştırdılar. Anadolu'ya yönelik hayalleri boşa çıkan Ermeni milliyetçileri, stratejik amaçlarını Güney Kafkasya'da denetim altında tuttukları araziye genişletmekle sınırlandırdılar. 1917 Bolşevik ihtilali sonrasında Kafkasya'da ulusal bağımsızlık hareketlerinin güç kazanmasıyla, burada kendi devletlerini kurma ve Dağlık Karabağ'ı da bu devletin sınırları içine dâhil etme çabası içine girdiler. 1920'de Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin ilan edilmesinden sonra Ermeniler, Rus yanlısı bir siyasetlerinden yararlanarak, Dağlık Karabağ'a ilişkin iddialarını daha yüksek bir sesle dile getirmeye başladılar²³.

2. Dağlık Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Dağlık Karabağ bölgesi 4.400 kilometre karelik bir yüzölçümüne sahip olup, Kura ve Aras nehirleri ile Gökçe Göl arasındaki dağlık alanları ve bunlara bağlı ovaları içine almaktadır. XIX. ve XX. yüzyıllarda Çarlık Rusya'sının girişimleri ve Batılı devletlerin desteğiyle bölgeye göç ettirilen Ermeniler sayesinde Dağlık Karabağ'ın nüfus yapısı değişmiş, azınlıktaki Ermeniler çoğunluk haline gelmişlerdir. Bu da milliyetçi Ermeni örgütleri tarafından bölgenin Ermenistan ile birleştirilmesi taleplerine dayanak oluşturmuştur²⁴. Kafkasya'da hızlı bir biçimde örgütlenen Ermeniler, hem Çarlık Rusya'sı döneminde hem de Sovyet yönetimi kurulduktan sonra, bağımsız bir devlet olma yolunda komitacılık ve bölgedeki Türk nüfusunu yok etme faaliyetlerini kesintisiz olarak sürdürmüşlerdir²⁵.

Sovyet yönetimi kurulduğunda Azerbaycan'ın 113.895 kilometre kare olan yüzölçümü sonraki yıllarda 86.600 kilometre kareye kadar düşmüştür²⁶. Özellikle Stalin döneminde, kendi deyimiyle "temizlik faaliyeti" adı altında gerçekleştirilen etnik katliam ve tehcirler, geleneksel olarak Türklerin yaşadığı toprakların hem alan olarak

daralmasına hem de nüfus olarak zayıflamasına yol açmıştır. "Ulusların eşitliği" prensibi ile yola çıkan Stalin, federasyonu imparatorluğa dönüştüren merkezi politikasıyla Sovyetler Birliği sınırları içerisinde Rus emperyalizmini tam anlamıyla egemen kılmıştır²⁷. İkinci Dünya savaşı sonrasında Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Türk ve Müslüman halklar, "halk düşmanı" olarak ilan ederek cezalandırmaları yoluna gitmiştir. Bu politika, Trans-Kafkasya bölgesinde, bölgeyi Müslüman-Türk nüfusundan olabildiğince arındırmak ve Ermenistan'ı güçlendirmek yönünde uygulanmıştır²⁸. 1948-1953 yılları arasındaki dönem Sovyetler Birliği için de "suçlu milletlerin sürgün dönemi" olarak bilinir. Sadece bu dönemde can korkusuyla Ermenistan ve Gürcistan'dan kaçarak Sovyet-Türk sınırından Anadolu'ya sığınan çok sayıda Kafkas Türkü bulunmaktadır²⁹.

Sovyet yönetiminin 23 Aralık 1947'de aldığı 4083 sayılı kararla "Büyük Ermenistan" projesi resmileştirilmiştir. Azerbaycan yönetimi, Dağlık Karabağ ve Batı Azerbaycan'da yaşayan Türklerin göç ettirilmesi politikasını kabul etmese de, Moskova karşısında hiçbir gücü olmadığı için zorla yurtlarını terk edilmeye zorlanan insanları ister istemez kabul ediyordu. SSCB Bakanlar Şurası 27 Aralık 1947'de, başta kolektif çiftlik sahibi olanlar olmak üzere, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk nüfusun Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki Kura - Aras ovasına göç ettirilmesine karar verdi. Böylece Azerbaycan Türkleri yüzyıllardır yaşadıkları yurtlarını terk etmeye zorlandılar. Onlardan boşalan yerlere Ermeniler yerleştirildi.

1960 yılından itibaren Ermenilerin Karabağ ve Nahçıvan üzerindeki hak iddialarının arttığını görüyoruz. Kısa bir süre sonra da bu iddialarını eyleme dönüştürerek, Türk topraklarını işgal etmeye başladılar³⁰. Bu dönemde Ermeni basınında ve medyasında düzenli olarak Türk karşıtı yazılar ve haberler yer almaktaydı. Bunu bir dizi kitaplar izledi. Moskova'nın göz yummasıyla çığ gibi artan Ermeni propaganda ve gösterileri 1964 yılında düzenlenen sözde 1915 Ermeni soykırımı yıldönümü ile had safhaya ulaştı. Gösterilere binlerce Ermeni katıldı. Ertesi yıl SSCB hükümeti; Ermeni sayısını arttırabilmek için yurt dışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göçünü kabul eden yasa tasarısını onayladı. Ancak 1962-1973 yılları arasında yurt dışından Ermenistan'a gelen Ermenilerin sayısı 26.000 ile sınırlı kaldı. 1972 yılında Moskova, Ermenistan'ı "Halkların Dostluğu" unvanıyla ödüllendirdi. 1979 yılı nüfus sayımına göre Ermenistan genelinde 3 milyona yakın insan yaşamaktaydı. Bunun 2.700.000 den fazlasını Ermeniler oluştururken, Türkler, 160.841'le genel nüfus içinde yalnızca

²³ İsmail Özçelik, "Karabağ'daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2017, S. 2, s. 437-441. Ermeniler soykırım iddialarını efsaneleştirmişlerdir. Kendilerini, Ermeni ulusunun kurucusu saydıkları efsanevi patrik "Hayk'ın çocukları" olarak tanımlayan Ermeniler, "soykırımı uğradıklarına" ilişkin iddialarını Nuh Tufanı ile özdeşleştirmekte ve kendilerini Tanrı tarafından "seçilmiş millet" olarak görmektedirler. İddiaya göre, Tufan olayından sonra Ermenilerin ne kadar azimli oldukları ortaya çıkmıştır. Yani Tanrı onları Nuh tufanı ile sınava çekmiş, Ermeniler de bu sınavdan başarı ile çıkmışlardır. İnaniş'e göre bu tufandan başarı ile çıkan Ermenileri Tanrı ikinci kez sınava tabi tutmuştur ki, bu da efsaneleştirilen "Ermeni soykırımı" hikâyesidir. Ermeniler arasında yaygın olan inaniş'e göre birinci felaket Tufan ise, ikinci felaket de Türklerdir. Bu inaniş'e göre, Türkler bir doğal afetin işlevini yerine getirmekle ve insan olmaktan çok yaratığa benzetilmektedir. Özellikle kilise tarafından Ermenilerin bilinçaltına yerleştirilen düşünceye göre Ermeniler nasıl Tufan'da yok olmamış ve ardından tüm dünyaya yayılarak anavatanlarına geri dönme imkânı bulmuşlarsa, 1915 olaylarından sonra da hayatta kalmayı başarmışlardır. Bknz. Sedat Laçiner, *Türkiye ve Avrupa İlişkilerinde Kültür ve Medeniyet: Tarihsel ve İdeolojik Kökenler*, Liberal Düşünce, 1999, S. 13, s. 39-57.

²⁴ Garibov, a.g.e.,s.258.

²⁵ Garibov, a.g.e.,s.259-261.

²⁶ Beşir Mustafayev, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 39, Güz 2013, s. 58.

²⁷ Helene Carrere D'encausse, *Parçalanmış İmparatorluk*, Çev: Nezh Uzel, Sisav Yayınları, İstanbul, 1984, s. 48-49.

²⁸ Mustafayev, "Sovyetler Döneminde...", a.g.m., s. 58.

²⁹ Attar, a.g.e., s.101.

³⁰ Beşir Mustafayev, "Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 29, Bahar 2011, s. 25-26.

% 5,3'lük pay almaktaydılar. Baskı ve tehcir politikalarının sonuç verdiği anlaşılıyordu³¹.

1980'li yıllarda bir yandan yurtdışındaki Ermeni lobisinin diğer taraftan SSCB içindeki Ermeni aydınlarının çalışmalarıyla "Ermenistan'ın Karabağ bölgesi" tanımlaması daha sık gündeme getirilmeye başlandı. 1980'li yıllarda Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'a katılmasını sağlamak için çok sayıda miting düzenlediler³². 1985 yılında SSCB yönetimin başına Mihail Gorbaçov'un gelmesi ile birlikte ülkede yeni bir dönem başladı³³. Bu, Azerbaycan Türkleri açısından yeni ve öncekinden daha zorlu bir dönemdi. Yeni dönemin ilk göstergesi, Azerbaycan Başbakan Birinci Yardımcısı Haydar Aliyev'in, ülkenin en üst siyasi organı olan Politbüro'daki görevinden Gorbaçov tarafından alınmasıydı. Aliyev'in etkisizleştirildiği süreçte, Gorbaçov'un başdanışmanı Ermeni asıllı Abel Aganbegyan, Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'da nüfusun çoğunluğunun Ermeni olduğu gerekçesi ile her iki bölgenin Ermenistan'a bağlanması gerektiğini Gorbaçov'a iletmiş ve "halledilecek" cevabını almıştır. Soğuk savaş dönemi gerginliklerinin azaldığı bu süreçte, Kafkasya'daki durum hiç iç açıcı görünmüyordu³⁴.

1989 yılında Dağlık Karabağ'daki Türk yönetimine fiilen son verildi. Bu tarihte Moskova, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği anayasalarını değiştirerek, Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ'ın Özerk Bölge statüsüne son verdi. Bölge, Azerbaycan'dan tümüyle soyutlanarak, Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti adıyla Volinski yönetiminde ve Ermenilerin gözetiminde ayrı bir yönetim olarak yeniden düzenlendi. 12 Ocak 1989 tarihinde alınan kararla Dağlık Karabağ hukuken Azerbaycan'dan ayrılarak Moskova Özel İdareler Komitesi'ne bağlandı. Böylece, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan kopartmak için Erivan ile Moskova'nın yürüttükleri ortak planının ilk adımı uygulamaya konulmuş oldu³⁵. Bu düzenleme, bekleneneği gibi, Azerbaycan cephesinde tepkiyle karşılandı ve Ermenilerle Türkler arasında Dağlık Karabağ merkezli çatışma ve karşılıklı protestoların artmasına neden oldu. Olayların kontrolden çıkması üzerine, 31 Ağustos 1989 tarihinde Moskova'da Türk ve Ermeni Yüksek Sovyet temsilcilerinin katılımıyla bir toplantı gerçekleştirildi. Her iki tarafın karşılıklı olarak birbirlerini suçladıkları toplantıdan bir sonuç alınamadı. Azerbaycan'daki tepkiler toplumsal bir boyut kazanınca, Moskova, Dağlık Karabağ'da oluşturduğu özel yönetim statüsüne son vererek önceki düzenlemeye geri dönmek zorunda kaldı. Ancak aslında bu, yalnızca bir aldatmacaydı; çünkü geçen süre zarfında Ermeniler, Ruslardan

aldıkları askeri yardımla Dağlık Karabağ'ı bütünüyle işgal etmişler, bölgedeki hemen tüm Azerbaycan Türkleri de ya göçe zorlamışlar ya da katletmişlerdi. Yani Dağlık Karabağ'ın yönetimi fiilen Ermeni askeri birliklerinin eline geçmiş bulunuyordu³⁶.

Olaylar, 16 Temmuz 1989'da Bakü'de Azerbaycan Halk Cephesi'nin kuruluşunu tetikledi. Örgüt, Dağlık Karabağ'ın statüsünün değiştirilmesini ve bölgedeki Azerbaycan Türklerinin sürülmelerini ve öldürülmesini protesto eden mitingler düzenledi. 13 Ocak 1990'da ise Bakü'de Azatlık meydanında yüzbinlerce insanın katıldığı mitingle Milli Savunma Şurası kurularak Ermenilere gözdağı verildi. Bunun üzerine Kızıl-ordu, Sovyet yönetiminin 20 Ocak 1990'da aldığı Olağanüstü Hal kararına dayanarak aynı gün Bakü'ye girdi. Resmi kayıtlara göre bu müdahale sırasında 421 kişi öldürülürken, 600 kişi de yaralandı. Sovyet askerlerinin Bakü'de gerçekleştirdiği bu katliam, tarihe "Kanlı Ocak" olarak geçti³⁷.

Bu gelişmeler, Kafkasya'da bir Türk - Ermeni savaşının alt-yapısının oluştuğunu gösteriyordu. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde canlanan etnik sorunların ve bağımsızlık mücadelelerinin doğurduğu düşmanlıklar, Dağlık Karabağ'da Moskova ve Erivan tarafından oynanan oyunlar nedeniyle Azerbaycan ile Ermenistan arasında açık çatışmaya dönüştü. Dağlık Karabağ'daki çatışmaların durdurulması için Azerbaycan Türkleri ve Ermeni temsilcileri arasında Şubat ayında Tiflis'te yapılan görüşmelerde ateşkes kararı alındıysa da buna uyulmadı. 23 Ağustos 1990'da Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Dağlık Karabağ'ı Ermenistan toprağı sayması, sorununu önemli bir aşamaya getirdi³⁸.

3. Dağlık Karabağ Sorunu ve Türk Basını

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız Ermeni sorununun tarihsel gelişiminde olduğu gibi, Dağlık Karabağ sorununda da, Rusya'nın yanı sıra, ABD ve Avrupa devletleri Ermenilerin hedeflerine ulaşmalarını destekleyen bir tavır sergilemişlerdir³⁹.

1991 sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılarak Bağımsız Devletler Topluluğu'na dönüşmesi, 1992 yılında Kafkaslar ve Orta Asya'da yeni bağımsız Türk devletlerinin tarih sahnesine çıkmasını sağladı. Bu, Türk tarihinde yeni bir sürecin başladığını gösteriyordu. Eski Sovyet cumhuriyetleri hızla bağımsızlıklarını kazandılar. Ancak bu devletler-arasındaki ilişkilerin uyum ve işbirliği içinde sürdürülmesinin pek kolay olamayacağı kısa sürede anlaşıldı. Kafkasya ve Orta Asya'daki belirsizlik ve istikrarsızlığın nedenlerini bir-kaç maddede toplayabiliriz:

³¹ Attar, a.g.e., s. 116-119.

³² Mustafayev, "Ermeni Devlet Terörü...", a.g.m., s. 27.

³³ Özçelik, a.g.m., s. 444.

³⁴ Erdem Karaca, "SSCB'NİN Dağılma Sürecinden BDT'NİN Kurulmasına Kadar Geçen Sürede Karabağ Ekseni Olarak, Nahçıvan, Ermenistan ve Azerbaycan Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye'nin Tutumu (Ekim 1987- Aralık 1991)", *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, Kış 2015, S. 17, s. 117-118.

³⁵ Attar, a.g.e., s. 134.

³⁶ Attar, a.g.e., s.135-136.

³⁷ Garibov, a.g.e., s. 274-294.

³⁸ Garibov, a.g.e., s. 294-295.

³⁹ Attar, a.g.e., s. 123.

- Bağımsız Devletler Topluluğu'nun nasıl bir siyasal çerçeve oluşturacağını belirlemediği. Bir başka ifadeyle, Rus unsurunun başat olduğu Sovyet düzeninin yerini neyin alacağı konusunda belirsizliğin bulunması;

-Yeni bağımsız olan devletlerin siyasal ve ekonomik bir düzen kurmakta zorlanmaları;

-Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu kısıtlayıcı çerçeve ortadan kalkınca, geçmişten gelen etnik ve siyasal sorunların yeniden su yüzüne çıkması⁴⁰.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında 1980'lerin sonlarında alevlenen çatışmaların 1992 yılında Azerbaycan Türklerini hedef alan bir soykırım boyutlarına ulaşması, Dağlık Karabağ sorununun dönemin Türk basınında geniş yer bulmasına yol açmıştır. Dağlık Karabağ bölgesinde Azerbaycan Türkleri-Ermeni çatışmalarının alevlendiği yıllar 1990'lardır. Dönemin Türk basını, bu bölgede yaşanan çatışmalara ve Ermenilerin Türk ve Müslüman nüfusuna yönelik katliamlarına üç konu başlığına ayırabileceğimiz şekilde yer vermiştir. Ermenilerin işgal ettikleri bölgede gerçekleştirdikleri katliamlar, Türk hükümetinin bunlar karşındaki tutumu ve başta ABD olmak üzere büyük güçlerin soruna bakışlarıyla AGİK sürecinde yaşananlar.

3.1. Karabağ'da Ermeni İşgal ve Mezalimi

Ermenilerin, Dağlık Karabağ bölgesinde planlı bir şekilde uyguladıkları yerleşim politikaları ve bunun yol açtığı çatışmalar 1992 yılının Ocak, Şubat ve Mart aylarında yoğunluk kazandı. **Ortadoğu** gazetesi "Azerbaycan'da kan gövdeyi götürüyor" başlıklı 23 Şubat 1992 tarihli haberinde Dağlık Karabağ'ın Hankendi çevresinde Ermeni militanlar ile Azerbaycan birlikleri arasında şiddetli çatışmaların 40'ın üzerinde can kaybına neden olduğunu belirtiyordu⁴¹.

Aynı gazetenin 16 Mart 1992 tarihli sayısında dönemin Milliyetçi Çalışma Partisi milletvekili Ökkeş Şendiller Azerbaycan'da bulunduğu süre içindeki gözlemlerini şu şekilde ifade ediyordu: "Karabağ'da savaş yok Rus tankları öncülüğünde Türk soykırımı var. Ermeniler, bebeklerin gözünde sigara söndürüyor."⁴² Gazete, Ermenilerin çatışmaları sonlandırmaması halinde, Karabağ'da bir Türkün bile kalmayacağına yönelik kaygısını dile getiriyor ve bölgede yaşanan katliamın her türlü basın ve yayın araçları ile tüm dünya kamuoyunun gündemine getirilmesi gerektiğini vurguluyordu. Ayrıca, Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'nın açıklamalarına dayanarak, Ermeni militanların saldırılarının özellikle Kelbecer ve Fuzuli bölgelerinde yoğunluk kazandığını belirtiyordu⁴³.

⁴⁰ Şükrü Sina Gürel, "Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 1, 1992, s. 181.

⁴¹ "Azerbaycan'da Kan Gövdeyi Götürüyor", *Ortadoğu*, 23 Şubat 1992, s. 1.

⁴² "Ermeniler Bebeklerin Gözlerinde Sigara Söndürüyor", *Ortadoğu*, 16 Mart 1992.S.8.

⁴³ "Bu Gidişle Karabağ'da Bir Tek Türk Kalmayacak", *Ortadoğu*, 9 Nisan 1992, s. 10.

Yeni Tanin, Milliyetçi Çalışma Partisi Genel Başkanı Alparslan Türkeş'in, uğruna şehit verilmeyen hiçbir davanın başarıya ulaşmadığını belirterek, Karabağ'ın asla Ermenilere verilmeyeceğini söylediğini, "gerekirse bütün Türkler bir olup Karabağ'ı vermemek için mücadele ederiz... Aslında Ermenistan da Türk yurdudur, Eri- van'da Türk şehridir" açıklamasında bulunduğunu aktarmıştır⁴⁴.

Milli Gazete'nin 4 Mart 1992 tarihli sayısında, Ermeni katliamlarının özellikle Hocalı, Ağdam ve Şuşa'da yoğunluk kazandığı aktarılıyordu. Gazeteye göre Azerbaycan, Ermeni militanlarının Dağlık Karabağ bölgesinde yaptıkları kıyımları dünya kamuoyuna göstermesi için Türkiye'ye yardım çağrısında bulunuyordu⁴⁵.

Gazete, Devlet Başkanı Muttalibov'un istifasından sonra, Birleşik Devletler Topluluğuna ait 366. Motorize Pi-yade Alayı'nın Azerbaycan'dan çekildiğini ve bu gelişmenin Karabağ bölgesindeki çatışmaların artmasına neden olduğunu aktardı⁴⁶. 16 Mart'ta ise gazete, Şuşa'ya yönelik roket saldırılarının yoğunlaştığını bildirdi⁴⁷.

Karabağ'daki **Milliyet** muhabiri bölgede yaşanan vahşeti " Katliamı Gördüm" başlıklı manşette şu şekilde tasvir etmiştir. "Ermeniler kana doymuyor. Karınları delinmiş bebekler... süngülenmiş kadınlar... gözleri oyulmuş, kulakları, burunları kesilmiş erkekler... cesetler... cesetler..." Muhabir haberini şu şekilde sürdürmüştür. "Tüm dünyanın seyrettiği vahşi katliamı yaşadım. Gözü dönmüş Ermeni çeteleri, Karabağ'daki Azerbaycan Türk köylerini birer birer ele geçirirken, tarihte eşine az rastlanır bir soykırma giriştiler. Delik deşik edilmiş, tanklar altında ezilmiş bebekler, kadınlar, yaşlılar gördüm"⁴⁸.

Ermeniler katliamları Hocalı'nın yanı sıra Ağdam kentinde de yoğunlaşmıştır. Henüz Hocalı katliamının yası tutulurken, bu kez Ağdam Ermenilerin top ve füze atışına maruz kalmıştır. Hocalı'daki katliamdan kaçanların sığındığı bu kent de Ermeni saldırılarına maruz kalmıştır. Ağdam'daki Komünist Parti merkezine akın eden Türk kadınlar, Hocalı'da yitirdikleri yakınlarının cenazelerini istemişlerdir. Milliyet gazetesi muhabiri, cesetler teşhis edildikçe çocuklarının ve eşlerinin başındaki kadınların feryatlarının ve çığlıklarının yükseldiğini belirtmiştir⁴⁹.

⁴⁴ "Bütün Türkler Karabağ İçin Savaşır", *Yeni Tanin*, 21 Ocak 1992, s. 1.

⁴⁵ "Dağ-Tepe Ceset Dolu", *Milli Gazete*, 4 Mart 1992, s. 1.

⁴⁶ "Karabağ'da Çarpışmalar Şiddetlendi", *Milli Gazete*, 8 Mart 1992, s. 1.

⁴⁷ "Ermeni Vahşeti Devam Ediyor", *Milli Gazete*, 16 Mart 1992, s. 1. Ermenistan Türkiye'nin sınıra güç yığdığını ve Karabağ'a girmeyi planladığını iddia etmekteydi. Milliyet Gazetesine açıklama yapan bazı Ermeni uzmanlar, buna gerekçe olarak da Türkiye'nin planlı olarak yaptığı tatbikatları gösteriyorlardı. Kış-92 adı verilen tatbikatın aslında Karabağ ile ilgili olarak Türkiye'nin Ermenistan'a verdiği bir gözdağı olduğunu ileri sürüyorlardı. "Ermenistan'dan Savaş Çıgıllıkları", *Milliyet*, 20 Şubat 1992, s. 18.

⁴⁸ "Katliamı Gördüm", *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 1.

⁴⁹ "Azeri Kenti Ağdam Ateş Altında", *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

Karabağ'da yaşanan işgal ve katliam haberlerinin en çok yer aldığı gazetelerden biri de **Tercüman**'dır. Karabağ bölgesinde Azerbaycan Türklerine yönelik saldırıların arttığı Şubat ve Mart aylarında gazete sayfaları bu haberlerle dolmuştur. Gazete, 1990'dan 1992'ye kadar Karabağ bölgesinde toplam 700 insanın hayatını kaybettiğini, saldırıların Kerkicihan ve Hocalı'da yoğunluk kazandığını, Ermenilerin son olarak, Bakü'ye yaklaşık 450 km uzaklıktaki Ağdam kentini hedef aldıklarını belirtmektedir⁵⁰. Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov da Ağdam'da yoğun çatışmaların yaşandığını ve bugüne kadar Karabağ bölgesinde 700 'den fazla kişinin öldüğünü doğrulamaktadır⁵¹. Hasanov, Brüksel'de Anadolu Ajansı'na verdiği demeçte, Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı ilhak konusunda çok ciddi planlarının olduğunu, Dağlık Karabağ ile Ermenistan sınırı arasındaki Lâçin diye bilinen dar bir bölgeye sürekli askeri yığınak yaptıklarını ve amaçlarının, Lâçin'i düşürerek Karabağ ile Ermenistan'ı birleştirmek olduğunu belirtmiştir. Bu konuyu Avrupa Parlamentosu'nda da dile getireceğini belirten Hasanov, düzenli ordusu bile bulunmayan Azerbaycan'ın bir oldubittiye getirilmeye çalışıldığını ifade etmiştir⁵².

Gazete, Dağlık Karabağ bölgesinde yaşanan katliamların Rus basınına da yansımış olduğunu aktarmaktadır. Buna göre Rus basını, Ermenilerin Malybeil köyünde önlerine gelen ne kadar Türk varsa kestiklerini yazmıştır. Ancak Rus basın yayın organları, Malybeil köyünde kaç Türk'ün öldürüldüğüne ilişkin olarak net bir rakam vermemişlerdir⁵³. Ermeni militanlar Karabağ'ın başkenti Hankendi'ye yönelik roket saldırılarında özellikle hastaneleri hedef almışlardır⁵⁴.

Tercüman Gazetesi, 26 Şubat 1992 tarihli "Karabağ'da Topyekün Savaş" başlıklı haberinde kontrolden çıkan çatışmaların önlenmesi amacıyla bölgeye derhal Birleşmiş Milletler gücü gönderilmesi istendiğini ve Rusya'nın da bu talebe karşı çıkmadığını belirtmiştir. Diğer taraftan Ermeni Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan, Azerbaycan ile aralarındaki sorunun aslında Dağlık Karabağ'a kendi geleceğini belirleme hakkının verilmesi sorunu olduğunu ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir savaş istemediklerini iddia etmiştir⁵⁵.

Oysa Karabağ'da Zengila, Lâçin ve Fuzuli bölgelerine yoğun roket saldırılarında bulunarak savaşı fiili olarak başlatanlar Ermenilerdi. Bağımsız Devletler Topluluğu silahlı kuvvetlerinin Kafkasya'da etnik gruplar arasındaki çatışmalara katılmama kararına karşın, Ermenilerle birlikte Türklerin yaşadıkları bölgelere saldırdıkları saptanmıştır. Ruslarla Ermenilerin işbirliği halinde

Türklerin yaşadığı köylere saldırıda bulunmaları Halk Cephesi'ne göre Azerbaycan Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov'un pasif politikasından ileri gelmekteydi. Bu nedenle Halk Cephesi yetkililerine göre Muttalibov derhal istifa etmeliydi⁵⁶.

Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey, Dağlık Karabağ'ın Türk yurdu olduğunu ve Türk kalacağını, bölgedeki çatışmaların Azerbaycan'a karşı resmen bir savaş ilanı olduğunu belirterek, Muttalibov ve adamlarının da Moskova'dan korkan ve ona bağlı kişiler olduğunu iddia etmiştir⁵⁷.

Anadolu Ajansı'nın Rus kaynaklarına dayanarak verdiği habere göre Rus birliklerinin harekete geçme nedeni, Azeri militanların bir askeri üsse saldırarak bir Rus askerini öldürmeleriydi. Bu nedenle Kafkasya Komutanlığı'nın 366. Alayına bağlı bölükler Şuşa'ya ateş yağdırmaya başlamış, Ermeniler de Dağlık Karabağ'ın Türklerle meskûn Hocalı köyünü işgal etmişlerdi. Ermeniler Hocalı'ya girdikten sonra ise bütün evleri ateşe vermişlerdi⁵⁸.

Tercüman Gazetesi'nin Iğdır muhabiri Serkan Ünsal, Azadlık ve Bakü radyolarına dayanarak verdiği haberde, Rus destekli Ermenilerin Azerbaycan toprakları içerisine girdiklerini ve özellikle Hocalı'da önlerine çıkan herkesi öldürdüklerini ya da esir ederek götürdüklerini bildirmiştir. Gazeteye göre Hocalı'da katledilen Türklerin sayısı 323'tür. Erivan radyosu ise, Ermenilerin hedeflerinin Dağlık Karabağ'ın iki önemli merkezi Ağdam ve Şuşa'nın ele geçirilmesi olduğunu duyurmuştur. Radyo, iki şehrin de yakında işgal edileceğini ve Dağlık Karabağ'da ikinci bir Ermeni Devleti'nin kurulacağını açıklamıştır⁵⁹.

Tercüman gazetesindeki köşe yazısında Fahir Armaoğlu Karabağ'da yaşananlar için katliam ifadesini kullanmanın artık hafif kaldığını, BBC'nin haberlerinde Dağlık Karabağ'ın başkenti Hankendi'de yakılıp yıkılmadık yer kalmadığına ilişkin bilgi paylaşımında bulunduğunu, Hankendi dışındaki yerlerde de durumun aynı vahamette olduğunu belirtmiştir.

Armaoğlu, Dağlık Karabağ sorununu bir kördüğümüne benzetir ve bölgeye barışın gelmesinin zorluğuna dikkat çeker. Ona göre, Ermenistan'ın istediği de sorunun çetrefilli hale gelmesidir. Armaoğlu, Ermenistan'ın iki amacı olduğunu belirtir: Öncelikle Azerbaycan Türklerine şiddet yoluyla boyun eğdirmek; eğer bundan sonuç almazsa, gerginliği abartarak arttırarak soruna uluslararası bir nitelik kazandırmak. Zaten görünen de, başta Rusya olmak üzere bütün devletlerin Ermenistan ve Karabağ Ermenilerinden yana bir tutum aldıklarıdır⁶⁰. Ermenistan Devlet Başkanı Petrosyan'ın "Türkiye top-

⁵⁰ "Karabağ'da 700 Şehit Verdik", *Tercüman*, 10 Şubat 1992, s. 6.

⁵¹ "Karabağ Kaynıyor!", *Yeni Tanin*, 12 Şubat 1992, s. 6.

⁵² "Karabağ'ın Tapusu Bizdedir", *Tercüman*, 19 Şubat 1992, s. 6.

⁵³ "Dağlık Karabağ'da Katliam", *Tercüman*, 13 Şubat 1992, s. 6.

⁵⁴ "Ermeniler Hastanelere Ateş Yağdırıyor", *Tercüman*, 17 Şubat 1992, s. 6.

⁵⁵ "Karabağ'da Topyekün Savaş", *Tercüman*, 26 Şubat 1992, s. 6.

⁵⁶ "Türk Toprağı Karabağ Şehit Kanları İle Sulanıyor", *Tercüman*, 26 Şubat 1992, s. 12.

⁵⁷ "Ermeni Öldürüyor, Dünya Susuyor", *Tercüman*, 29 Şubat 1992, s. 6.

⁵⁸ "Ermeniler Türk Köylerini Yakıyor", *Tercüman*, 27 Şubat 1992, s. 6.

⁵⁹ "Ermeni Öldürüyor, Dünya Susuyor", *Tercüman*, 29 Şubat 1992, s. 6.

⁶⁰ Fahir Armaoğlu, "Karabağ Yangını", *Tercüman*, 29 Şubat 1992, s. 6.

raklarında gözümüz yok” ifadesi günü kurtarmaya yönelik bir söylemdir; çünkü Ermenilerin yalnızca Şubat ayı itibarıyla Hocalı’da öldürdükleri Türklerin sayısı 1000’dir⁶¹.

Dağlık Karabağ’daki gelişmeleri gün gün aktaran Tercüman gazetesi Hocalı’dan sonra Karabağ’daki son kale si konumunda olan Şuşa’nın da Ermenilerin eline geçmek üzere olduğunu aktarır⁶².

Tercüman gazetesinin Hocalı için verdiği ölü sayısını **Cumhuriyet** gazetesi de teyit etmektedir. Bölgedeki tepelere helikopterle götürülen muhabirler aktardıkları izlenimlerinde; Hocalı’da katledilenlere ait bazı cesetlerin Ağdam’a taşındığını, ayrıca Karabağ tepelerinin, kaçmaya çalışırken Ermenilerce katledilen insanların cesetleriyle dolu olduğunu belirtirler⁶³. Ermeni saldırıları devam ederken, yine Cumhuriyet gazetesinde yer alan bir haberde, Ermenilerin Rusya ile işbirliği halinde olmalarına rağmen silah ve cephane ihtiyaçlarını gidermek için Rus askerlerini rehin aldıkları aktarılmaktadır. Habere göre Ermeniler, Türkiye sınırında bulunan Bağımsız Devletler Topluluğu’na ait bir askeri üssü basarak 10 Rus subayı esir almışlardır. Ermeni militanlar Rus subaylarına karşılık füze, havan topu, bomba ve binlerce silah talebinde bulunmuşlar, istekleri yerine getirilmediği takdirde subayları öldüreceklerini bildirmişlerdir⁶⁴.

Cumhuriyet gazetesinin “Karabağ Kan Gölü, Bakü’de Yas” başlıklı, manşetten verdiği haberin içeriğindeki şu cümle bölgede yaşanan dramın boyutunu tüm gerçekliği ile ortaya koymaktadır “*Karabağ kan ağlıyor. Kafkasya’dan ağıt sesleri geliyor...*”⁶⁵

Hürriyet gazetesi yazarlarından Ertuğrul Özkök “Şuşa İçin Zamana Karşı Yarış” başlıklı yazısında Şuşa şehrinin Azerbaycan Türkleri için neden önemli olduğunu “*Şuşa düşerse Karabağ artık tamamen Ermenistan toprağı olacak*” sözleriyle ifade eder⁶⁶. Gazeteye göre, 1988 öncesinde Türk ve Ermeni nüfusunun karışık bir halde yaşadığı bu şehirde camilerle kiliseler yan yana bulunuyordu. Ancak 1988’den sonra olaylar başlayınca Ermeniler Şuşa’dan ayrılıp Stepanekert’e, Azerbaycan Türkleri de Stepanekert’ten ayrılıp Şuşa’ya yerleşti. Böylece Kıbrıs’takine benzer bir durum ortaya çıktı. Ermenilerin elindeki Stepanekert’e hâkim bir tepe üzerinde bulunan Şuşa stratejik bir konuma sahip. Bu durum, Şuşa’yı ellerinde bulunduran Türkleri avantajlı kılıyor. Buradan toplarla Stepanekert’i vurmak mümkün. Bu nedenle Ermeniler var güçleriyle Şuşa’yı ele geçirmeye çalışıyor-

lar. Şuşa’nın düşmesi demek Dağlık Karabağ’ın bütünüyle Ermenilerin eline geçmesi demektir⁶⁷.

Ağırlıklı olarak Tercüman, Ortadoğu ve Milli Gazete olmak üzere çoğu gazetede Dağlık Karabağ’da yaşanan dramla ilgili olarak gün gün bilgi verilmiş ve olayın vahameti aktarılmaya çalışılmıştır.

3.2. Türk Hükümetinin Dağlık Karabağ Sorunu Karşısındaki Tutumu

Karabağ’da yaşanan Türk-Ermeni çatışması ile ilgili olarak o dönem Türkiye’de çıkan birçok gazetede farklı yoğunluklarda da olsa mutlaka bir habere rastlamak mümkündür. Ancak Türk hükümetinin sorun karşısındaki tutumu ve çözüme yönelik icraatları hakkında gazetelerin farklı duruşlar sergilediğini görüyoruz. Özellikle sağ-milliyetçi kimliğe sahip olan gazeteler hükümeti Karabağ sorununa karşı ilgisiz kalmakla eleştirirken, diğerleri, hükümet politikalarına fazla değinmeden yalnızca çatışmalar ve Türk tarafı ile Avrupalı devletler arasında sorunun çözümü ile ilgili olarak yapılan görüşmeleri aktarmakla yetinmişlerdir.

Hükümeti ilgisizlikle suçlayan gazetelerden biri **Milli Gazete**’dir. Gazete, “Halk Suskun Hükümet İstemiyor” başlıklı haberinde, Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeni mezalimi tüm vahşeti ile devam ederken DYP-SHP Koalisyon hükümetinin suskunluğunu koruduğunu belirtmektedir. Hükümeti doğru politikalar üretmemekle suçlayan gazete, Süleyman Demirel’in ülkede var olan işsizlik ve enflasyonla baş edemediği gibi, dış politikada da başarılı olamadığını, Karabağ sorununda Türk çıkarlarını koruyamadığını, sorunların altında gün gün ezildiğini ileri sürmektedir⁶⁸. Gazetede Türkiye’nin Orta Asya’da kurulan Türk cumhuriyetlerinden yana tavır alması gerekirken, hükümetin bunun tam tersi yönünde politikalar izlediği savunulmaktadır⁶⁹.

Brüksel’de Dağlık Karabağ sorununu çözmek için yapılan toplantıya Ermenilerin katılmamış olmasının katliamcı sıfatını bir kez daha tescillediğini belirten gazete, Ermenilerin ABD ve Batı desteğini arkasına aldığı oysa Azerbaycan Türklerinin sahipsiz kaldığını öne sürmektedir⁷⁰. Milli Gazete, Türkiye’nin bu tutumuna devam etmesinin ve Batı’yı darıltmamak adına sessiz kalmasının Karabağ’daki Ermeni mezalimini her geçen gün daha korkunç boyutlara getirdiğini iddia ederek yaşananlardan hükümeti sorumlu tutar⁷¹.

Hükümetin Karabağ sorunundaki tutumunu doğrudan eleştiren gazetelerden bir diğeri de **Ortadoğu**’dur. Dönemin muhalif partilerinden Anavatan Partisi milletvekili Kamran İnan’ın görüşlerine yer veren gazete; Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarında yürüttüğü harekâtın

⁶¹ “Karabağ Kan Gölü”, *Tercüman*, 1 Mart 1992, s. 1.

⁶² “Karabağ’da Son Türk Kalesi Şuşa Düşüyor”, *Tercüman*, 3 Mart 1992, s. 6.

⁶³ “Karabağ Tepeleri Ceset Dolu”, *Cumhuriyet*, 3 Mart 1992, s. 17.

⁶⁴ “Ermeniler BDT Üssünü Bastı”, *Cumhuriyet*, 11 Mart 1992, s. 9.

⁶⁵ “Karabağ Kan Gölü, Bakü’de Yas”, *Cumhuriyet*, 2 Mart 1992, s. 1.

⁶⁶ Ertuğrul Özkök, “Şuşa İçin Zamana Karşı Yarış”, *Hürriyet*, 7 Mart 1992, s. 19.

⁶⁷ “Şuşa Neden Önemli”, *Hürriyet*, 7 Mart 1992, s. 19.

⁶⁸ “Halk Suskun Hükümet İstemiyor”, *Milli Gazete*, 10 Mart 1992, s. 1.

⁶⁹ “Türkiye Karabağ’a Seyirci Kalamaz”, *Milli Gazete*, 11 Mart 1992, s. 3.

⁷⁰ “Hükümet Zillet İçinde”, *Milli Gazete*, 13 Mart 1992, s. 1.

⁷¹ “Karabağ Ermenilerin Kontrolünde”, *Milli Gazete*, 18 Mart 1992, s. 1.

Kuveyt'in Irak tarafından işgali ile birebir benzerlik gösterdiğini ancak Kuveyt'in işgalinde ayağa kalkan dünyanın Azerbaycan'da yaşananlar karşısında suskun kaldığını belirtir. Türkiye'nin bu konu ile ilgili 'tarafsızım' demeye hakkı olmadığını belirten İnan, Türk milleti için tarafsız kaldı diyebilir miyiz diye sorarak; hükümeti pasiflikle suçlamıştır⁷². Gazete, dönemin DYP milletvekillerinden Çoşkun Kırca'nın, Türkiye'nin Ermeni sınırına yığınak yaparak daha aktif bir siyaset izlemesi gerektiği yolundaki sözlerini de aktarmıştır⁷³.

Gazete, Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov'un Dağlık Karabağ sorununun çözümü için bir barış konferansı toplanması yolundaki çağrısına da yer vermiştir. Gazetenin aktardığına göre Hasanov, "düşman kapıya dayanmış, birleşmek lazım" diyerek Azerbaycan'da bulunan muhalif grupları birleşmeye davet etmiştir. Ayrıca Hasanov, Türkiye'nin Azerbaycan'a yardım yapma konusunda çekimser bir tutum içinde olmasından dolayı kaygı içinde olduğunu belirterek, siyasi anlamda işbirliği potansiyelinden yeterince yararlanılmadığından dem vurmuş, Türk hükümetine, kendilerine öncülük yapması için çağrıda bulunmuştur⁷⁴.

Milliyet gazetesinin bu dönemde genel olarak, hükümetin sesi olduğu değerlendirilmesini yapabiliriz. Muhafız gazeteler hükümeti sessiz kalmakla suçlarken, hükümet üyelerinin açıklamalarını ya da bu suçlamalara yönelik cevaplarını çoğunlukla Milliyet gazetesinde buluyoruz. Dönemin Bakanları Milliyet'e verdikleri demeçlerde Karabağ ile ilgili bir suskunluğun söz konusu olmadığını söyleyerek yapılan eleştirileri yalanlamışlardır. Karabağ'daki gelişmeleri izlediklerini belirten Bayındırlık ve İskân Bakanı Onur Kumbarcıbaşı, "*Endişemizi dünya kamuoyuna ilettik. Özellikle Moskova'da yapılan toplantıda hem ABD'ye hem de Rusya Federasyonu'na, Türkiye'nin alınacak önlemler konusundaki hassasiyetini dile getirdik ve bu konuda aktif öncülük yapabileceğimizi bildirdik. Türkiye'nin neler yapacağı uluslararası hukuk çerçevesi içerisinde saptanacaktır*" şeklindeki beyanıyla aslında Batı'dan bağımsız bir Karabağ politikası izlemeyeceklerinin altını çizmiştir. Haberin devamında Kumbarcıbaşı, "*Azerbaycan'ın hukuki statüsü yokmuş gibi girişimlerde bulunamayız. Onların hükümranlık haklarına bizim müdahale etmemiz doğru olmaz*" diyerek, konuyu öncelikle Azerbaycan'ın iç sorunu olarak gördüklerini ortaya koymuştur⁷⁵.

Hükümetin Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili tutumunu anlamamız açısından gazetenin, "Karabağ'da Durum Vahim" başlıklı haberi önemlidir. Dağlık Karabağ'daki Ermeni işgalinin kritik boyutlara ulaşması üzerine Başbakan Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile bir telefon görüşmesi yaptığı ve Milli Güvenlik

Kurulu'nun olağanüstü toplanacağı haberi dikkat çekmektedir. Habere göre, bölgedeki çatışmayı durdurmaya yönelik olarak Brüksel'de girişimler yapılırken, Ermenilerin yeni bir saldırı başlatarak Azerbaycan'ın kritik noktalarının işgal etmeleri, hem Azerbaycan Başbakanı Hasanov'u hem de Cumhurbaşkanı Mehmedov'u kaygılandırmıştır. Haberde, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı arayan Hasanov ve Mehmedov'un, "*durum çok kötü, Ankara ne yapacaksa yapsın, bu vahim gelişmelerin durdurulması gerekiyor*" dedikleri aktarılmıştır. Ancak haberin devamında, Çankaya'ya yakın kaynakların, Türkiye'nin kendi sınırları ihlal edilmediği sürece Dağlık Karabağ sorununa askeri olarak müdahale etmeyeceğini bildirdikleri aktarılmıştır⁷⁶.

Milliyet, Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü'nün, Başbakan Süleyman Demirel'in talimatıyla Fransa'ya giderek, bu ülkeden Ermenileri durdurmak için derhal harekete geçmesini istediğini hatırlatmıştır. İnönü, Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'nde düzenlediği basın toplantısında Azerbaycan'a askeri müdahalenin çözüm olmayacağını, saldırıların durdurulması için Batı'dan destek beklediklerini ifade etmiştir. İnönü'nün bu demeci de, hükümetin Dağlık Karabağ ile ilgili olarak sürdürdüğü ihtiyatlı politikayı ortaya koymaktadır. Nitekim İnönü açıklamasında açıkça, "*TBMM ve kamuoyundan gelen baskılara rağmen soğukkanlılığımızı koruyarak ihtiyatlı bir politika izliyoruz*" demiştir. İnönü, Azerbaycan'ının beklentisinin Türkiye'nin askeri bir müdahalede bulunması değil, olayların dünyaya basın tarafından doğru yansıtılmasının sağlanması olduğunu, kendilerinin bu konuda gerekeni yaparak, sorunu dünya kamuoyunun gündeminde tuttuklarını belirtmiştir⁷⁷.

Hürriyet gazetesinin Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili olarak hükümeti destekler bir söylemde olduğunu görmekteyiz. Gazete yazarlarından Hadi Uluengin, Türkiye'nin, Erdal İnönü'nün Milliyet'teki açıklamalarında yer aldığı gibi, ihtiyatlı bir politika izlemesi gerektiğinin savunulan köşe yazısında; Türkiye'nin Karabağ sorununa şoven ve ırkçı dürtülerle yönetmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, Türkiye'nin açık bir şekilde Azerbaycan yanında yer alması Batı nezdinde çok olumsuz bir etki yaratacaktır. Bu durum hem "Türkiye'nin Asyalılığı" yönündeki önyargıları güçlendirecek hem de Türki Cumhuriyetler konusunda Ankara'ya açılmış nisbi kredinin heba olmasına yol açacaktır. Yazar, muhalefetin gereksiz yere mevcut siyasi ortamı gerdiğinden ve kamuoyunun tehlikeli bir tirmanışa sürüklendiğinden söz etmektedir. Elbette ki bölgedeki gerilim, siyasi, tarihi ve duygusal nedenlerden dolayı Türkiye'yi ilgilendirmektedir; ancak duygusal faktörleri birinci sıraya koyarak şoven ve ırkçı eğilimleri ön plana çıkarmak Türkiye'ye

⁷² "Karabağ İçin Tarafsız Olunamaz", *Milli Gazete*, 21 Mart 1992, s. 6.

⁷³ "Ermeni Sınırına Yığınak Yapılmalı", *Ortadoğu*, 25 Mart 1992, s. 1.

⁷⁴ "Türkiye Azerbaycan'da Daha Aktif Olmalı", *Ortadoğu*, 31 Mart 1992, s. 9.

⁷⁵ "Karabağ'a Yardım İnsanlık Borcumuz", *Milliyet*, 7 Mart 1992, s. 18.

⁷⁶ "Karabağ'da Durum Vahim", *Milliyet*, 13 Mart 1992, s. 7.

⁷⁷ "Ermenileri Durdurun", *Milliyet*, 13 Mart 1992, s. 20.

hiçbir şey kazandırmaz, kaybettirir. Azerbaycan dostumuzdur ama Ermeniler de düşmanımız değildir⁷⁸.

Hürriyet gazetesi, Süleyman Demirel'in muhalefet partilerinin Karabağ ile ilgili suçlamalarını kabul etmediğine ilişkin haberinde Demirel'in, gazetecilerin, "muhalefetin Dağlık Karabağ konusunda hiçbir iş yapmıyorsunuz şeklindeki suçlamasını nasıl değerlendiriyorsunuz" sorusuna, "Ne yapacaktık ki? Onu söylesinler. Bunu söylemek gayet kolay" yanıtını verdiğini aktarmaktadır. Haberin devamında, basında, parlamentoda ve vatan sathında olan tepkileri takdirle karşıladığını belirten Demirel'in, ancak bazı şeylerin dünya ile beraber halledilmesi gerektiğini vurguladığı ifade edilmektedir. Gazetede, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ın, Karabağ'da bir soykırım yaşandığını, Ermeni çetelerin Azerbaycan Türklerini katlettiğini ve uluslararası hukukun ihlal edildiğini hatırlatarak Türkiye'nin bu olay karşısında daha enerjik bir tavır alması gerektiği şeklindeki görüşlerine de yer verilmiştir⁷⁹.

Hürriyet'in haberine göre Süleyman Demirel, Karabağ'daki mevcut iktidar kavgasının Ermenileri cesaretlendirdiğini söyleyerek, Azerbaycan'daki yöneticileri bu konuda olaylar başlamadan önce yazılı ve sözlü olarak uyardığını anlatmıştır. Demirel, içerideki siyasal istikrarsızlığın Azerbaycan'ı bugüne getirdiğini ileri sürmüştür. Parti toplantısında da konuyu değerlendiren Demirel, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın hükümetin pasif kaldığı yolundaki eleştirilerinin yanlış olduğunu, hükümet olarak ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını, belirtmiştir. Demirel: "mesele bizimle başlayıp bizimle bitiyor. Azerbaycan bağımsız bir ülke ve hem Azerbaycan hem de Ermenistan BM, AĞİK ve BDT üyesi ülkeler" şeklinde konuşmuştur⁸⁰.

Hadi Uluengin, Süleyman Demirel ve koalisyon hükümetinin olaylara karşı soğukkanlı, akılcı ve mesafeli tutumuyla muhalefetin fevri ve akıl dışı çağrılarına itibar etmediklerini belirtmektedir. Uluengin'e göre hükümet, bu tavrıyla hükümet tam bir sağduyu örneği sergilemektedir ve gerek Başbakan yardımcısı Erdal İnönü'nün, gerekse Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in yurtdışındaki arabuluculuk temasları takdire şayandır. Türkiye'nin Kafkaslardaki tutumu "aktif tarafsızlık" olmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin uyguladığı politika da bu doğrultudadır. Söz konusu politika, ana hatlarıyla doğrudur ve ülkemizin çıkarlarına uygundur⁸¹.

Kamuran Gürün de, Hürriyet Gazetesi'nde Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu karşısındaki tutumu ve Azerbaycan'daki gelişmelerle ilgili yazılar yazmıştır. Azerbaycan'daki iç politik gelişmelerle Karabağ'da yaşananların birbirini etkilemesine rağmen ikisinin farklı konular

olduğuna dikkat çeken Gürün, Nahçıvan'ın ise bunların dışında kalan üçüncü bir konu olduğunu belirtir. Bakü'deki iktidar mücadelesinin tarafları arasında kendilerini desteklemediğini için açıkça Türkiye'yi eleştirenler ve bunlara destek olan gruplar bulunduğunu dile getiren Gürün'e göre, bu koşullar altında Türkiye'nin taraf tutması son derece yakışsız ve hatalı olur. 1990'da Azerbaycan'da yapılan seçimleri kazanan komünistlerin 1991'de bağımsızlık ilan ederek Ayaz Muttalibov'u devlet başkanlığına getirdiklerini anımsatan Gürün, Türkiye'nin Azerbaycan halkının serbest iradesi ile gerçekleşmiş olan bu sürece saygı duymak dışında yapabileceği bir şey olmadığını belirtir. Ancak Dağlık Karabağ'da yaşananlar karşısında halkın sokağa dökülerek tepkisini ortaya koymasıyla, Azerbaycan Meclisi, Karabağ'da gerekli tedbirleri almadığı gerekçesiyle 6 Mart 1992'de Ayaz Muttalibov'u istifaya zorlamıştır. Bu gelişmeler karşısında da Türkiye'nin açıkça taraf tutması, hatta tercihini belli eder beyanlarda bulunması söz konusu olamazdı. "Devletlerarası ilişkilerde politikaclar, spor kulübü tutarcasına taraf tutamaz, gönülden geçenleri açığa vuramazlar⁸²." Azerbaycan toprak bütünlüğü içinde yer alan Karabağ'ın ayrı bir devletler hukuku şahsiyeti bulunmamaktadır. Burada olup bitenler Azerbaycan'ın iç olayıdır. Dış dünya, bağımsız bir devletin iç işlerine müdahale edemez; yalnızca insan haklarına saygısızlık söz konusu olduğunda devletler, bu konuyla ilgili forumlarda görüşlerini dile getirirler⁸³.

Tercüman yazarı Fahir Armaoğlu, Dağlık Karabağ sorununun nedenini, eski ve yıllanmış bir komünist olan Muttalibov'un diktatörlük döneminden gelen alışkanlıklarla ülkeyi yeni-dünya düzenine adapte edememiş olmasına bağlar. Ona göre sorununun bu kadar büyümesi, ülkede bir istikrar tesis edilememesinden kaynaklanmıştır. Nitekim Ermenistan Dağlık Karabağ'ın istilasına girerken, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu siyasi dağınıklıktan yararlanmıştı. Azerbaycan'ın bugün Karabağ kadar mühim ve ciddi sorunu gerçek ve demokratik ilkelere dayalı bir devlet yapısının kurulamamasıdır. Ortada henüz istikrarlı bir devlet yokken, Karabağ sorununun çözümü imkânsız görünmektedir⁸⁴.

Cumhuriyet gazetesi de, Milli Gazete ya da Ortadoğu Gazetesi kadar belirgin biçimde olmasa da, Karabağ sorununun çözümünde Türkiye'nin daha aktif bir siyaset izlemesi gerektiğini savunanların safında yer alır. Gazete, "Ermenistan Karşısında Gaflete Son" başlıklı yorum-haberinde, Türk Ermeni sınırına derhal yığınak yapılması ve birliklerimizin Nahçıvan-Ermenistan sınırında mevzilenmesi gerektiğini belirtmektedir. Gazeteye göre Türkiye, söz ve kâğıt diplomasisi ile yetinmeyeceğini açıkça gösterirse, Batı'dan büyük bir tepki ile karşılaşmaz; çünkü Azerbaycan'ın haklılığı ortadadır ve bu hu-

⁷⁸ Hadi Uluengin, "Kafkasya'daki Durum ve Türkiye", *Hürriyet*, 3 Mart 1992, s. 14.

⁷⁹ "Demirel ile Yılmaz'ın Karabağ Atışması", *Hürriyet*, 6 Mart 1992, s.21.

⁸⁰ "Demirel: Azerileri Uyarmıştım", *Hürriyet*, 10 Mart 1992, s. 19.

⁸¹ Hadi Uluengin, "Kafkasya Bunalımında Ankara Politikası", *Hürriyet*, 11 Mart 1992, s. 14.

⁸² Kamuran Gürün, "Azerbaycan", *Hürriyet*, 22 Mayıs 1992, s. 14.

⁸³ Kamuran Gürün, "Azerbaycan-2", *Hürriyet*, 29 Mayıs 1992, s. 14.

⁸⁴ Fahir Armaoğlu, "Azerbaycan Devleti", *Tercüman*, 10 Mart 1992, s. 7.

sus AGİK (Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı) tarafından da tespit edilmiştir⁸⁵.

Cumhuriyet, dönemin siyasi liderlerinin Karabağ söylemini şu şekilde betimlemektedir.

Demirel: *Türkiye'nin Azerbaycan konusunda atacağı ileri bir adım, dünyayı Ermenistan'ın arkasına getirir.*

İnönü: *"İki taraf sınırlara saygı göstermeli, çatışma durmalı."*

Ecevit: *"Azerbaycan Türkiye'den bile yardım alamadı."*

Türkeş: *"Karabağ Azerbaycan topraklarının ayrılmaz bir parçasıdır."*

Şivgin: *"Almanya ve Fransa, Türkiye'nin etkinliğini önlemek için Azeri- Ermeni çatışmasını önümüze çıkarıyor."*

Keçeciler: *"Türkiye çapulcu Ermenilere karşı kardeşinin yanında olmalı."*

Süleyman Demirel'e göre; Türkiye Azerbaycan konusunda tarafsız değildir. Ancak atılacak yanlış bir adım Azerbaycan'ın başına çok daha büyük bir dert açabilir. Biz sorunu dünya kamuoyuna mal etmeyi başardık ve bu sayede konu Prag'daki AGİK toplantısında görüşülüp karara bağlandı. Tüm dünyaya taraflara aynı uzaklıkta kalın derken, biz kendimiz bunun tersini yapamayız. Çözüm ancak siyaset yoluyla olur⁸⁶.

Cumhuriyet Gazetesi Necmettin Erbakan'ın hükümete yönelik Karabağ eleştirisine geniş yer ayırdığı haberinde, onun, "Sonunuz Muttalibov Gibi Olur" sözlerini başlığına taşımıştır. Erbakan'ın Sultanahmet Meydanı'ndaki seçim konuşmasına geniş yer ayıran gazete, mitinge yönelik ilgiyi İslamcı seçmenin hükümetten umudunu kesmesi olarak yorumlar⁸⁷.

Gazete, hükümetin, Karabağ konusunda provokasyonlara kapılmadan uluslararası alandaki çabalarını sürdürmeye Hocalı katliamından sonraki süreçte de devam ettiğine dikkat çekmektedir. Hocalı katliamından sonra Türk kamuoyunda artan protestolara karşı hükümetin soğukkanlı tutumunu sürdürmesi desteklenmiştir⁸⁸. Ancak buna rağmen hükümetin sorun karşısında tepkisiz kalmaması gerektiği Cumhuriyet gazetesinin bazı köşe yazarlarınca açıkça ifade edilmiştir. Prof. Dr. Tuncer Güvenç'e göre; Türkiye için asıl önemli olan konu sınır güvenliğidir. Bu nedenle de Azerbaycan'daki azınlık sorunu çözüme kavuşturulmalıdır. Burada yapılması gereken ilk iş ise Rusya, ABD, Fransa, İngiltere ve Almanya'yı bu bölgede silah ambargosu uygulamaya zorlamaktır. Dağlık Karabağ sorununun çözümü bölge

barışı için yaşamsaldır. Türkiye bu konuda elinden geleni yapmalıdır⁸⁹.

3.3. Büyük Güçlerin Dağlık Karabağ Sorununa Yaklaşımları

Dağlık Karabağ her ne kadar Azerbaycan ile Ermenistan arasında bölgesel bir sorun olsa da, bölgeye yönelik çıkarları olan ve özellikle Kafkaslar üzerinden etkinlik kurmak isteyen büyük güçlerin tümü soruna taraf olmaktan geri kalmamışlardır. Bölgesel güvenlik kaygısı taşıyan İran, Türkiye ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun doğrudan ya da dolaylı müdahaleleri de sorunun çok boyutlu, çözümünü zor bir kördüğüm haline gelmesinde etkili olmuştur. Başta İran olmak üzere, Fransa, İngiltere, Rusya ve ABD arabuluculuk girişiminde bulunmuşlardır. Fakat görünüşte sorunu çözmeye yönelik de olsa, aslında bu girişimlerin arka planında bölgesel nüfuz elde etme çabasının bulunduğunu basındaki haberlerden açıkça görmekteyiz.

İran'ın Bölgeye yönelik stratejisi ile ilgili olarak **Ortadoğu** Gazetesi, ateşkese rağmen Ermeni- Türk çatışmaları devam ederken, İran'ın Ermenilere silah yardımı yaptığını ve bu ülkenin Ermenilerin en büyük destekçilerinden biri olduğunu ileri sürmüştür⁹⁰. Ayrıca gazeteye göre İran, Azerbaycan tarafından ekonomik ambargo uygulanan ve bu şekilde saldırı gücü kırılan Ermenistan'a petrol temin etmektedir. Haberin devamında Karabağ Ermenilerinin arkasındaki en büyük güç olan İran'ın, Ermenileri destekleyerek, hem Azerbaycan'ı hem de Türkiye'yi baskılamak istediği vurgulanmıştır. Gazete, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin ve Türkiye'nin tepkisizliğinin bölgedeki sorunların çözümünü güçleştirdiğini öne sürmektedir⁹¹. Aynı gazete, İran'ın arabuluculuk rolünü üstlenerek iki taraf arasında ateşkes ilan etmeye çalıştığı haberlerinin de gerçek olmadığını zira iki tarafın da bundan haberdar olmadığını belirtmektedir⁹².

İran'ın Ermenistan'a silah yardımı yaptığına yönelik bilgilere **Tercüman** gazetesinde de rastlamaktayız. Gazete, Nahçıvan eski başbakanı Beycan İbrahimov'un, *"İran'ın Ermenistan'a her türlü silah yardımı yaptığına dair elimizde bilgiler belgele var. İran, Azerbaycan Latin alfabesine geçti diye kıyamet kopardı. İran'ın amacı güçsüz bir Azerbaycan görmektir. Bu nedenle de Ermenileri destekliyor"* şeklindeki sözlerine yer vermiştir. Ayrıca gazete, Azerbaycan Halk Cephesi yetkililerinin, Suriye'den gelen paralı askerlerin Ermenilerin emrinde kendilerine karşı savaştıklarını ve soydaşlarını katlettiklerini belirterek, Türkiye'nin, İran'ın Azerbaycan üzerinde

⁸⁵ "Ermenistan Karşısında Gaflete Son", *Cumhuriyet*, 3 Mart 1992, s. 12.

⁸⁶ "Ankara, Karabağ'a Çözüm Arıyor", *Cumhuriyet*, 4 Mart 1992, s. 1.

⁸⁷ "Sonunuz Muttalibov Gibi Olur", *Cumhuriyet*, 9 Mart 1992, s. 4.

⁸⁸ "Karabağ'a Soğukkanlı Yaklaşım Sürecektir", *Cumhuriyet*, 10 Mart 1992, s. 9.

⁸⁹ Tuncer Güvenç, Ermenistan, Karabağ ve Türkiye, *Cumhuriyet*, 26 Mart 1992, s. 12.

⁹⁰ "İran Ermeni'ye Silah Veriyor", *Ortadoğu*, 29 Şubat 1992, s. 1.

⁹¹ "İran, Ermenilerin En Büyük Desteğidir", *Ortadoğu*, 31 Mart 1992, s. 5.

⁹² "Karabağ'da Hayali Ateşkes", *Milliyet*, 27 Şubat 1992, s. 6.

oynadığı oyunları görebilerek gerekli tedbirleri alması gerektiği yolundaki yaklaşımlarını aktarmıştır⁹³.

Gazetenin haberine göre, İran'ın Ankara Büyükelçisi Muhammed Rıza Bagheri, Azerbaycan Halk Cephesi'nin Ermenistan'a silah yardımı yaptıkları yolundaki iddiasının gerçeği yansıtmadığını söylemiştir. Kendilerinin her zaman mazlumun yanında yer aldıklarını; çünkü İran'ın politikalarını Tahran'ın belirlediğini, diğer devletler gibi politikalarının Washington'da yazılmadığını ifade etmiştir⁹⁴.

İran'ın Ermenilere el altından silah sattığı haberlerine rağmen çatışmanın durdurulması ile ilgili arabuluculuk girişimlerinde de bulunduğunu görüyoruz. İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti'nin Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileri ile yaptığı görüşmelerin olumlu sonuç vermesiyle bir ateşkes antlaşmasının imzalanması gündeme gelir. İran'ın arabuluculuk girişimleri bölgede Şubat ayından itibaren yoğun bir şekilde devam eden çatışmaların Mart sonuna doğru eskisine nazaran hafiflemesine vesile olur⁹⁵. Ancak bu durum geçiciydi. Zira Tahran'da ateşkes antlaşması hazırlanırken, Ermeniler bir taraftan Şuşa'yı top ateşi altında tutmaktaydılar. Bu durum aslında Ermenilerin hedeflerine ulaşmak için zaman kazanmaya çalıştıklarını göstermekteydi. Bu noktada asıl önemli olan Batı'nın soruna nasıl yaklaştığıydı. Belki bununla bağlantılı olan diğer önemli bir soru da, Ermenilerin katliamlarına devam ederken neye ve kime güvendikleriydi. Aslında ikinci sorunun yanıtı birincisinin içindeydi; yani sorunun kaynağı Batı idi⁹⁶. Ortadoğu Gazetesi, yalnızca İran'ın değil Batılı ülkelerin ve Moskova'nın da Ermenilere silah yardımıyla bulunduğunu belirtmektedir. Yıllar önce Anadolu'da katliama kalkışan Ermeni çeteler, bugün aynı senaryoyu Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ'da sahnelemektedirler. Ermeni çetelerinin dünyanın gözü önünde Azerbaycan'da Türk katliamına cesaret edebilmeleri, hem Moskova'nın hem de Batılı ülkelerin yardım ve desteğini arkalarında hissetmeleriyse mümkündür⁹⁷.

Tercüman, Fransız Liberation gazetesindeki "Karabağ Yükselen Türk Gücüne Bırakılmaz" başlıklı makalenin Fransa'nın Dağlık Karabağ sorununa bakışını en iyi şekilde özetlediğini belirtmektedir. Makalede ne ABD'nin, ne de Rusya'nın Ermenilerin ezilmesine göz yumamayacakları ileri sürülmektedir. Makalenin devamı, Fransa'nın soruna Hristiyan-Müslüman, Türk-Ermeni mücadelesi olarak baktığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Dağlık Karabağ'da yaşananlarla 1915 yılında Ermenilerle Türkler arasında yaşananlar arasında paralellik – devamlılık bulunduğunu ima eden gazete,

"Bugün Ermenilerle Azeriler arasında savaş hüküm sürmektedir... Ancak özellikle Hocalı'da sivil Azerbaycan Türklerinin Ermeni milisler tarafından katledilmesinin ardından Azerbaycan cumhurbaşkanı istifa etmek durumunda kalmış ve İslam dünyasında Moritanya, Sudan, Keşmir, Sincan, Filistin ve Kıbrıs'takilere ek olarak yeni bir cihat cephesi açmıştır. Bu nedenle Karabağ sorununun bu çok yönlü veçhesinin, siyasi sorumlularımızın dikkatinden kaçmaması gerekir" demektir. Gazeteye göre, Amerikalıların ve Rusların, Ermenilerin bir defa daha katledilmelerine ya da küçük düşürülmelerine seyirci kalmaları siyasi ve insanı açıdan kabul edilemez⁹⁸.

İran'dan sonra Fransa'nın da bölgedeki sorun ile ilgili olarak bir ateşkes planı hazırladığı görülmektedir. **Yeni Tanin** gazetesinin bildirdiğine göre, Fransa hükümet sözcüsü Jacques Lang, planın Fransız Dışişleri Bakanı tarafından hazırlandığını; ancak onu Avrupa Topluluğu'nun gündemine getirerek bir topluluk önerisine dönüştürmeye çalıştıklarını, böylece soruna uluslararası bir nitelik kazandırmayı amaçladıklarını açıklamıştır⁹⁹. Ancak Fransa'nın bölgedeki katliamlar, özellikle de Hocalı katliamı karşısında sessiz kaldığını belirten gazete, "Fransa Yine Kalles" başlıklı yazısında, bu devletin Ermeni yanlısı bir siyaset izlediğine dikkat çekmektedir¹⁰⁰. Fransız partileri, yaklaşan bölgesel seçimlerde taşıdıkları oy kaygısından dolayı, Fransız vatandaşı olan 300 bin Ermeni'yi kaybetmemek için Kafkasya'da âdil bir çözümden yana değillerdir¹⁰¹. Almanya ise, Azeri-Ermeni çatışması ile ilgili olarak, bağımsız hareket etmeyeceklerini, ancak AGİK bünyesinde ve bu heyetin çalışmaları doğrultusunda karar alacaklarını bildirmiştir¹⁰².

Dağlık Karabağ'daki çatışmalarda arabulucu rolünü üstlenen devletlerden biri de ABD olmuştur. ABD, konuyu gerek Amerikan Kongresi'nde ulusal düzeyde ele aldığı, gerekse AGİK toplantılarında uluslararası boyutta çözüme kavuşturulmaya çalıştığı izlenimini verse de, bu ülkedeki Ermeni lobilerinin baskısı etkili olmuştur. Nitekim **Milli Gazete**'nin yazdığına göre, çatışmalar sürerken, Hint okyanusunda bulunan ABD donanmasının Erivan'a askeri mühimmat sevkiyatı yaptığı haberleri basına yansımıştır¹⁰³.

Milliyet'in aktardığına göre, 1992'nin ABD'de de seçim yılı olması nedeniyle Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmalar ABD Kongresi tarafından bir "Hristiyan-Müslüman" çatışması düzeyinde ele alınmıştır. ABD'nin Avrupa İşlerinden Sorumlu Bakan Yardımcısı Thomas Niles, Kongre üyelerinin Ermenistan üzerinde uygula-

⁹³ "İran Ermenistan'a Silah Veriyor", *Tercüman*, 26 Şubat 1992, s. 1.

⁹⁴ "İran Ermeni Kartını Elde Tutmak İstiyor", *Tercüman*, 20 Mart 1992, s. 9.

⁹⁵ "Dağlık Karabağ'da Yeni Barış Umudu", *Tercüman*, 17 Mart 1992, s. 6.

⁹⁶ Fahir Armaoğlu, "Türkiye ve Kafkaslar", *Tercüman*, 17 Mart 1992, s. 6.

⁹⁷ "Ermenistan'ı Batı ve Moskova Şımartıyor", *Ortadoğu*, 31 Ocak 1992, s. 1.

⁹⁸ "Fransa Ermenisiz Yapamıyor", *Tercüman*, 29 Mart 1992, s. 6.

⁹⁹ "Karabağ'da Savaş Rüzgârları Sertleşiyor", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1992, s. 8.

¹⁰⁰ "Fransa Yine Kalles", *Yeni Tanin*, 8 Mart 1992, s. 6.

¹⁰¹ "Fransa Ermeni'yi Üzmüyor", *Yeni Tanin*, 12 Mart 1992, s. 6.

¹⁰² "Karabağ Vahşetine Kınama", *Yeni Tanin*, 10 Mart 1992, s. 6.

¹⁰³ "Azeri Katliamına Hint Okyanusu'nda Bulunan ABD Donanması da Katıldı", *Milli Gazete*, 20 Mart 1992, s. 1.

nan Türk ablukasının kalkmaması halinde, Washington'un da Azerbaycan'a ambargo uygulaması taleplerinin olduğunu aktarmıştır. Thomas aynı zamanda bölgeye barışı sağlamak adına BM Barış Gücü'nün gönderilmesinin, henüz ateşkes tam olarak sağlanmadan bir faydası olmayacağını ileri sürmüştür¹⁰⁴. Tercüman da, tıpkı Fransız politikacılar gibi, Amerikalı politikacıların da endişesinin, Kaliforniya'daki güçlü Ermeni diasporasının ve lobilerinin desteğini yitirmek olduğuna dikkat çekmektedir¹⁰⁵.

Milliyet'e göre, İngiltere ve Fransa Dağlık Karabağ sorununun Ermeniler lehine çözümü için ABD'nin Azerbaycan'a baskı yapması gerektiği konusunda hemfikirdirler. İngiltere, ABD'den Azerbaycan'a ekonomik ambargo uygulanmasını talep ederken, Fransızlar da bölgede sınır değişikliği yapılmasını gündeme getirmişlerdir. Fransa'nın İnsani İşler Bakanı Bernard Kouchner "sınırları değiştirmek, insanların katledilmesinden iyidir" diyerek sorunun çözümü için, AGİK, AT ve BM Güvenlik Konseyi'nin müdahalesinin yanında BDT'nin uluslararası bir çağrı ile desteklenecek bölgesel bir müdahalesinin de gerekli olduğunu söylemiştir¹⁰⁶. Bu süreçte Türkiye de sorunun çözümü için ABD'den destek beklemekteydi. Nitekim Mart başında Orta Asya gezisinden dönen Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ı arayarak, Dağlık Karabağ'daki çatışmaların durdurulması için arabuluculuk yapması ve barışçı bir çözüm bulması için ABD'nin desteğini beklediklerini bildirmiştir¹⁰⁷.

28 Şubat 1992'de, Türkiye'nin de üyesi bulunduğu Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın (AGİK) Prag'da gerçekleştirdiği toplantısında Dağlık Karabağ sorununun çözümü için ayrıntılı bir çözüm planı hazırlandı. **Hürriyet**'in aktardığına göre plan ana hatlarıyla şöyleydi:

- İki taraf ateşkes ilan edecek;
- Esir ve ölü değişimi yapılacaktır;
- Dağlık Karabağ'a yardım koridoru açılacaktır;
- Taraflar arasına gözlemci yerleştirilecek;
- Mevcut sınırlara saygı gösterilecek;
- Aleyhte propaganda yapılmayacaktır¹⁰⁸.

Hürriyet haberinde, AGİK raportörlerinin Dağlık Karabağ'ı ziyaretleri ardından sundukları raporun incelenmesi sonrasında, Azerbaycan Türkleri ve Ermeni temsil-

cilerinin de bulunduğu toplantıda kabul edilen metinde, bölgede barışın sağlanması için harekete geçilmesi istendiğini ve tarafların derhal ateşkes çağrıldıklarını aktardı. Karar metninde Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunun vurgulandığına dikkat çekilen haberde, AGİK'in, uluslararası örgütlerin Dağlık Karabağ'a insani yardım sağlayabilmeleri için Ermenistan ve Azerbaycan'a bölgede güvenlik koridorları açmaları çağrısında bulunulduğu da belirtiliyordu.

Yine aynı gazetenin aktardığına göre, AGİK planının ayrıntıları şu şekildedir.

- Dağlık Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprağıdır. Bölgede derhal ateşkes yapılmalıdır. Dağlık Karabağ'da yaşayanlar Helsinki Sonuç Belgesi'nde belirtilen tüm haklara sahiptirler.
- AGİK'e üye ülke temsilcilerin bölgeye gitmeleri etkili bir ateşkes sağlanmasında yardımcı olacaktır. Çatışmada yer alan taraflar, bu kişilerin güvenliğini sağlamaya ve bu yolda önlem almaya çağrılır.
- Tüm devletler, çatışma bölgesine silah ve cep hane sevkiyatına derhal ambargo koymalıdır. Ayrıca bu konuda alınan önlemler AGİK bünyesinde bulunan 'Çatışmayı Önleme Merkezi'ne bildirilmelidir.
- AGİK Başkanı Dağlık Karabağ'da yaşayan ve topraklarını terk etmek zorunda kalan gerek Azerbaycan Türkleri gerekse Ermenilere insani yardım sağlamak amacıyla uluslararası resmi ve gönüllü kuruluşlar ile bir an önce temasa geçmelidir.
- AGİK Başkanı, çatışmaya taraf devletleri, yardımın Dağlık Karabağ halkına ulaşması için topraklarında güvenli koridorlar oluşturmaları konusunda ikna etmelidir.
- AGİK Başkanı esirlerin derhal değişimi için Ermenistan ve Azerbaycan'ın yanı sıra Dağlık Karabağ'daki yerel yöneticiler ve temsilciler ile temasa geçmeye, gerekiyorsa bu işlemin uluslararası Kızıl Haç'ın gözetiminde yapılmasını sağlamaya çalışmalıdır.
- AGİK Başkanı, çatışmalar sırasında ölenlerin cenazelerinin bir an önce ailelerine iletilmesi için Ermenistan ve Azerbaycan nezdinde harekete geçmeye çağrılır.
- Taraflar, AGİK'in kabul ettiği insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti ile ilgili uluslararası yükümlülüklerine saygı göstermek zorundadır.
- Taraflardan, AGİK yükümlülükleri çerçevesinde, etnik ve ulusal topluluklar ile azınlıkların haklarını, garanti etmeleri istenir.
- Yalnızca barışçı yollarla ya da ortak anlaşmayla değişmesi mümkün olan iç ve dış sınırların ihlal edilmezliğine tüm tarafların saygı göstermesi istenir.

¹⁰⁴ "Azerbaycan'a Ambargo Tehdidi", *Milliyet*, 28 Şubat 1992, s. 6.

¹⁰⁵ "Ermeniler Bush'u Köşeye Sıkıştırdı", *Tercüman*, 6 Mart 1992, s. 6. ABD kongresinde Ermeni lobisinin yoğun kampanyasına tek ciddi muhalefet Temsilciler Meclisi'nde Türkiye'ye en yakın üyelere biri olarak tanınan Demokrat üye Jim Moody'den gelmiştir. Genel kurulda bir konuşma yapan Moody, Hocalı'da yapılan Ermeni katliamına değinerek Ermeni lobisinin tepkisine yol açmıştır. Sedat Ergin, "Karabağ Sorununun ABD'deki Yankıları", *Hürriyet*, 9 Mart 1992, s. 12.

¹⁰⁶ "Ermeni Dostları Sahnede", *Milliyet*, 3 Mart 1992, s. 15.

¹⁰⁷ "ABD'ye Karabağ Uyarısı", *Milliyet*, 9 Mart 1992, s. 7.

¹⁰⁸ "İşte Karabağ Planı", *Hürriyet*, 3 Mart 1992, s. 1.

- Taraflardan, bölgesel sorunların barışçıl yollarla çözülmesi koşuluna bağlılık göstermeleri istenir.
- AGİK, komşu ülkelerden, toprak talebinde bulunmayacaklarına ilişkin garanti ister. Bu isteğe, karşılıklı toprak iddialarına yol açacak düşmanca propagandadan uzak durulması da dâhildir¹⁰⁹.

Karabağ sorununun çözümüne dönük olarak büyük devletlerin önderliğinde yapılan AGİK toplantısı, özellikle bölgede ilerleyen süreçlerde yaşananları düşündüğümüz zaman kalıcı bir barış sağlayamamıştır. Büyük güçlerin, basında da sık sık gündeme geldiği gibi, sorunu çözmeye çalışır gibi görünürken, bir taraftan silah satışı yaptıklarına dair bilgilerin sızması, hatta bazen alenen askeri mühimmat sevkiyatlarının yapılması, aslında çatışmaların devam etmesini istediklerini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sonuç

Kafkaslarla olan tarihsel, kültürel ve sosyolojik bağları, özellikle de Azerbaycan Türkleri ile arasındaki soydaşlık ilişkisi nedeniyle Dağlık Karabağ sorunu, Türk dış politikasındaki önemini her zaman korumuştur. Azerbaycan ile Ermenistan arasında açık çatışmaya dönüştüğü 90'lı yıllarda sorun, Türk kamuoyunu bir hayli meşgul etmiştir.

90'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsız ulus devletler olarak yeniden tarih sahnesine çıkmaları, uzun yıllardır küllenmiş olan etnik milliyetçiliğin yeniden yükselişe geçmesine yol açmıştır. Bu süreçte, Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ bölgesi, Rusya destekli Ermeni silahlı güçleri tarafından işgal edilmiştir. Henüz kuruluş aşamasında bulunan ve her türlü maddi destekten yoksun olan Azerbaycan'ın gücü işgali önlemeye yetmemiştir.

Batı'nın ve Rusya'nın desteğini arkalarına alan Ermenilerin milliyetçi güdülerle ve üretilmiş tarihsel referanslarla Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmeleri, uluslararası hukukun açık bir ihlâlidir. Bu olay, bir yönüyle Kafkasların etnik milliyetçiliğe açık tarihsel ve sosyolojik alt yapısının her an kırılmaya hazır toplumsal fay hatları üretmesinin doğal bir sonucudur. Diğer yönden ise, bu süreçte en önemlisi Hocalı katliamı olan büyük insanlık suçlarının işlenmesi ve uluslararası kamuoyunun buna karşı sessiz ve hareketsiz kalması yaşadığımız dünyada temel insanlık değerlerinin gündelik siyasal çıkarlar uğruna ne denli kolay göz ardı edilebildiğinin bir göstergesidir.

Dönemin Türk basınının olaylar karşısındaki tutumuna baktığımızda, milliyetçi ve İslamcı çizgideki basın-yayın organlarının Türkiye'nin soruna doğrudan müdahale etmesi beklentisi içinde olduklarını ve bunu destekler –

teşvik eder doğrultuda yayınlar yaptıklarını görüyoruz. Bu tür yayınların, doğrudan müdahalenin sonuçlarının nereye varacağı hiç hesaplanmadan, salt Rus, Ermeni ve Hıristiyan karşıtı duyguların etkisi altında yapıldıkları kuşkusuzdur.

Dönemin iktidarı, Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan Türklerinden yana bir duruş sergilermiştir. Ancak uluslararası yükümlülüklerini ve genel güç dengelerini dikkate alarak, doğrudan harekete geçmeyi uygun bulmamış, Birleşmiş Milletler, NATO ve ABD'den destek aramıştır. Ne var ki Batı dünyasının, Ermenilerin Türklerle karşı olan eylemlerini, bunlar haksız ve hukuksuz da olsalar, her koşulda desteklemeye dönük genel politikası, aranan desteğin bulunmasına olanak vermemiştir. Türkiye, özellikle Hocalı katliamı sonrasında uluslararası kamuoyunu harekete geçirebilmek için büyük çaba harcamış, ancak aynı nedenlerle sonuç alamamıştır.

Türk ve Ermeni taraflarının Dağlık Karabağ sorununa bakışları, birbirinden tümüyle farklıdır. Azerbaycan, Dağlık Karabağ'ın resmi olarak kendi toprağı olduğu gerçeğinden yola çıktığından, uluslararası hukuk açısından haklılığı tartışmasızdır. Ermenistan ise, üretilmiş tarihsel referanslara dayanarak, *tehcir* olayıyla bağlantılı mağduriyet silahını kullanarak ve hepsinden önemlisi Batı dünyasının bu konudaki tek yanlı duruşundan güç alarak, hukuk dışı da olsa amacına ulaşmaya çalışmaktadır.

1991 yılında Ermeni güçleri tarafından işgal edilen kantonlar (rayonlar) İkinci Karabağ Savaşı ile 2020'de Azerbaycan'ın eline geçmiştir. Azerbaycan'ın Suşa'yı almasından sonra, Rusya'nın müdahalesi ile çatışmalar durmuş ve ateşkes imzalanmıştır. Böylece yaklaşık 30 yıldır devam eden Dağlık Karabağ sorununun yeni bir aşamaya gelinmiştir. Bölgenin başat güçleri olan Rusya ve İran'ın kışkırtmalarıyla zaman zaman yaşanan sınır çatışmalarına rağmen Türkiye, sorunun Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılacak olan diplomatik görüşmelerle nihai çözüme kavuşturulmasını istenmekte ve bunun için uğraşmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

- ATTAR (Haşimzade), Aygün *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma
- Merkez Yayınları, Ankara, 2012.
- D'ENCAUSSE Helene Carrere, *Parçalanmış İmparatorluk*, Çev: Nezh Uzel, Sisav Yayınları, İstanbul 1984.
- GARİBOV Mahir, *XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.
- GÜNAY Nejla, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

¹⁰⁹ "İşte Karabağ Planı", *Hürriyet*, 3 Mart 1992, s. 21.

- KILIÇ Selami, *Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.
- KURAN Ercüment, *Osmanlı-Rus ilişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)*,
- McCARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev; Bilge Umar, İstanbul 1982.
- SARAY Mehmet, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Atatürk Arattırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.
- ŞAŞMAZ Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları(1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.
- ULU Cafer, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012,

MAKALELER

- GÜREL Şükrü Sina, "Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 47, S. 1. 1992, s.181.
- KARACA Erdem, "SSCB'NİN Dağılma Sürecinden BDT'NİN Kurulmasına Kadar Geçen Sürede Karabağ Eksenli Olarak, Nahçıvan, Ermenistan ve Azerbaycan Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye'nin Tutumu(Ekim 1987- Aralık 1991)", *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, Kış 2015, S. 17, s.113-140.
- MUSTAFAYEV Beşir, "Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan Bir Arşiv İncelemesi)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, C. 2, S. 1, 2013, s.144-147.
- MUSTAFAYEV Beşir, "Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine," *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2011, S. 29, s.23-41.
- MUSTAFAYEV Beşir, "Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2013, S. 49, s.282.
- MUSTAFAYEV Beşir, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası", *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2013, S. 39, s.58.
- MUSTAFAZADE Torig, *Avrupa Diplomasisinin "Ermeni Sorunu" mi, Türkiye'nin Bölüştürülmesi Planı mı?* Çev. Bahar Güneş, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. s. 67-68.
- ÖZÇELİK İsmail, Karabağ'daki "Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2017, S. 2, s.417-456.

- ÖZYILMAZ, Emine Vildan, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ," *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 2 (2013), s. 191-208.
- PEHLİVAN Zühre Nur, "Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu", *Asia Minor Studies*, C. 4, S. 8, Temmuz 2016, s.95.

GAZETELER

Cumhuriyet

- "Karabağ'da Savaş Rüzgârları Sertleşiyor", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1992.
- "Karabağ Kan Gölü, Bakü'de Yas", *Cumhuriyet*, 2 Mart 1992.
- "Ermenistan Karşısında Gaflete Son", *Cumhuriyet*, 3 Mart 1992.
- "Karabağ Tepeleri Ceset Dolu", *Cumhuriyet*, 3 Mart 1992.
- "Ankara, Karabağ'a Çözüm Arıyor", *Cumhuriyet*, 4 Mart 1992.
- "Sonunuz Muttalibov Gibi Olur", *Cumhuriyet*, 9 Mart 1992.
- "Karabağ'a Soğukkanlı Yaklaşım Sürecektir", *Cumhuriyet*, 10 Mart 1992.
- "Ermeniler BDT Üssünü Bastı", *Cumhuriyet*, 11 Mart 1992.
- GÜVENÇ Tuncer, "Ermenistan, Karabağ ve Türkiye", *Cumhuriyet*, 26 Mart 1992.

Hürriyet

- "İşte Karabağ Planı", *Hürriyet*, 3 Mart 1992.
- ULUENGİN Hadi, "Kafkasya'daki Durum ve Türkiye", *Hürriyet*, 3 Mart 1992.
- "Demirel ile Yılmaz'ın Karabağ Atışması", *Hürriyet*, 6 Mart 1992.
- "Şuşa Neden Önemli", *Hürriyet*, 7 Mart 1992.
- ÖZKÖK, Ertuğrul, "Şuşa İçin Zamana Karşı Yarış", *Hürriyet*, 7 Mart 1992.
- ERGİN Sedat, "Karabağ Sorununun ABD'deki Yankıları", *Hürriyet*, 9 Mart 1992.
- "Demirel: Azerileri Uyarmıştım", *Hürriyet*, 10 Mart 1992.
- ULUENGİN Hadi, "Kafkasya Bunalımında Ankara Politikası", *Hürriyet*, 11 Mart 1992.
- "Ermeni Sınırına Yığınak Yapılmalı", *Hürriyet*, 25 Mart 1992.
- GÜRÜN Kamuran, "Azerbaycan", *Hürriyet*, 22 Mayıs 1992.

- GÜRÜN Kamuran, “Azerbaycan-2”, *Hürriyet*, 29 Mayıs 1992.

Milli Gazete

- “Dağ-Tepe Ceset Dolu”, *Milli Gazete*, 4 Mart 1992.
- “Karabağ’da Çarpışmalar Şiddetlendi”, *Milli Gazete*, 8 Mart 1992.
- “Halk Suskun Hükümet İstemiyor”, *Milli Gazete*, 10 Mart 1992.
- “Türkiye Karabağ’a Seyirci Kalamaz”, *Milli Gazete*, 11 Mart 1992.
- “Hükümet Zillet İçinde”, *Milli Gazete*, 13 Mart 1992.
- “Ermeni Vahşeti Devam Ediyor”, *Milli Gazete*, 16 Mart 1992.
- “Azeri Katliamına Hint Okyanusu’nda Bulunan ABD Donanması da Katıldı”, *Milli Gazete*, 20 Mart 1992.

Milliyet

- “Karabağ’da Hayali Ateşkes”, *Milliyet*, 27 Şubat 1992.
- “Azerbaycan’a Ambargo Tehdidi”, *Milliyet*, 28 Şubat 1992.
- “Azeri Kenti Ağdam Ateş Altında”, *Milliyet*, 2 Mart 1992.
- “Ermeni Dostları Sahnede”, *Milliyet*, 3 Mart 1992.
- “Katliamı Gördüm”, *Milliyet*, 4 Mart 1992.
- “Karabağ’a Yardım İnsanlık Borcumuz”, *Milliyet*, 7 Mart 1992.
- “ABD’ye Karabağ Uyarısı”, *Milliyet*, 9 Mart 1992.
- “Ermenileri Durdurun”, *Milliyet*, 13 Mart 1992.
- “Karabağ’da Durum Vahim”, *Milliyet*, 13 Mart 1992.
- “Karabağ Ermenilerin Kontrolünde”, *Milliyet*, 18 Mart 1992.
- “Karabağ İçin Tarafsız Olunamaz”, *Milliyet*, 21 Mart 1992.

Ortadoğu

- “Ermenistan’ı Batı ve Moskova Şımartıyor”, *Ortadoğu*, 31 Ocak 1992.
- “Azerbaycan’da kan gövdeyi götürüyor”, *Ortadoğu*, 23 Şubat 1992.
- “İran Ermeni’ye Silah Veriyor”, *Ortadoğu*, 29 Şubat 1992.
- “Ermeniler Bebeklerin Gözlerinde Sigara Söndürüyor”, *Ortadoğu*, 16 Mart 1992.
- “İran, Ermenilerin En Büyük Desteğidir”, *Ortadoğu*, 31 Mart 1992.

- “Türkiye Azerbaycan’da Daha Aktif Olmalı”, *Ortadoğu*, 31 Mart 1992.

- “Bu Gidişle Karabağ’da Bir Tek Türk Kalmayacak”, *Ortadoğu*, 9 Nisan 1992.

Tercüman

- “Karabağ’da 700 Şehit Verdik”, *Tercüman*, 10 Şubat 1992.
 - “Dağlık Karabağ’da Katliam”, *Tercüman*, 13 Şubat 1992.
 - “Ermeniler Hastanelere Ateş Yağdırıyor”, *Tercüman*, 17 Şubat 1992.
 - “Karabağ’ın Tapusu Bizdedir”, *Tercüman*, 19 Şubat 1992.
 - “İran Ermenistan’a Silah Veriyor”, *Tercüman*, 26 Şubat 1992.
 - “Karabağ’da Topyekün Savaş”, *Tercüman*, 26 Şubat 1992.
 - “Türk Toprağı Karabağ Şehit Kanları İle Sulanıyor”, *Tercüman*, 26 Şubat 1992.
 - “Ermeniler Türk Köylerini Yakıyor”, *Tercüman*, 27 Şubat 1992.
 - “Ermeni Öldürüyor, Dünya Susuyor”, *Tercüman*, 29 Şubat 1992.
 - ARMAOĞLU, Fahir, “Karabağ Yangını”, *Tercüman*, 29 Şubat 1992, s.6.
 - “Karabağ Kan Gölü”, *Tercüman*, 1 Mart 1992.
 - “Karabağ’da Son Türk Kalesi Şuşa Düşüyor”, *Tercüman*, 3 Mart 1992.
 - “Ermeniler Bush’u Köşeye Sıkıştırdı”, *Tercüman*, 6 Mart 1992.
 - ARMAOĞLU, Fahir, “Azerbaycan Devleti”, *Tercüman*, 10 Mart 1992.
 - ARMAOĞLU, Fahir, “Türkiye ve Kafkaslar”, *Tercüman*, 17 Mart 1992.
 - “Dağlık Karabağ’da Yeni Barış Umudu”, *Tercüman*, 17 Mart 1992.
 - “İran Ermeni Kartını Elde Tutmak İstiyor”, *Tercüman*, 20 Mart 1992.
 - “Fransa Ermenisiz Yapamıyor”, *Tercüman*, 29 Mart 1992.
- #### Yeni Tanin
- “Bütün Türkler Karabağ İçin Savaşır”, *Yeni Tanin*, 21 Ocak 1992.
 - “Karabağ Kaynıyor!”, *Yeni Tanin*, 12 Şubat 1992.
 - “Fransa Yine Kalles”, *Yeni Tanin*, 8 Mart 1992.

- “Karabağ Vahşetine Kınama”, *Yeni Tanın*, 10 Mart 1992.
- “Fransa Ermeni’yi Üzmüyor”, *Yeni Tanın*, 12 Mart 1992.